

De Winterswijkse Poort

Analyse en gebiedsperspectief

P.J. Rijk

Projectcode 62434

Februari 2001

Rapport 4.01.01

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

De Winterswijkse Poort; Analyse en gebiedsperspectief
Rijk, P.J.

Den Haag, LEI, 2000

Rapport 4.01.01; ISBN 90-5242-639-2; Prijs f 28,- (inclusief 6% BTW)
55 p., fig., tab., bijl.

Binnen het programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik is een gebiedsanalyse uitgevoerd, vooral gezien vanuit de betrokkenen zelf (agrariërs, agribusiness, recreatiesector, natuurbescherming, bewoners en andere betrokkenen).

Met behulp van gegevens uit het Ruimtelijk Economisch Model (REM) en de CBS-Landbouwtellingen zijn de ontwikkelingen in het studiegebied geanalyseerd en vergeleken met de ontwikkelingen elders.

Om de sterke en zwakke punten, kansen en bedreigingen in beeld te krijgen, zijn vervolgens interviews en discussiebijeenkomsten gehouden. Een en ander heeft ertoe geleid dat de betrokkenen in het gebied een spiegel hebben voor gekregen die inzicht geeft in de mogelijkheden en onmogelijkheden in het gebied.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

© LEI, 2000

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	13
1.1 Aanleiding	13
1.2 Doelstelling	13
1.3 Aanpak	14
2. Ruimtelijke en sociaal-economische gebiedskenmerken	15
2.1 Bevolking, inkomens en werkgelegenheid	15
2.2 Ruimtegebruik	16
3. Ontwikkelingen in de landbouw	19
3.1 Algemeen	19
3.2 Bedrijven en arbeidskrachten	19
3.3 Grondgebruik	20
3.4 Bedrijfstypen	20
3.5 Bedrijfsomvang, bedrijfsoppervlakte en intensiteit van het grondgebruik	21
3.6 Productie	22
3.6.1 Melkveehouderij	23
3.6.2 Overige graasdierhouderij	24
3.6.3 Overige productie	24
3.7 Bedrijfsverbreding	24
3.8 Leeftijd en opvolgingssituatie	25
3.9 Eigendom/pacht	25
3.10 Verkavelingsituatie en ruilverkaveling Winterswijk-West	26
3.11 Mest/milieu	26
3.12 Bedrijfseconomische aspecten	27
3.13 Conclusies	27

	Blz.
4. Meningen uit interviews en discussiebijeenkomsten	29
4.1 Inleiding	29
4.2 Interviews agrarische sector	30
4.2.1 Algemeen	30
4.2.2 Bedrijfsituatie	30
4.2.3 Ontwikkelingsmogelijkheden	30
4.2.4 Neveninkomsten uit recreatie	31
4.2.5 Neveninkomsten uit natuurbeheer	31
4.2.6 Biologische landbouw	32
4.2.7 Belemmeringen op milieu- en ruimtelijke ordeningsgebied	32
4.2.8 Toekomst omvang productierichtingen	33
4.2.9 Verkavelingsituatie	33
4.2.10 Beëindigingsprocessen	33
4.2.11 Vrijkomende agrarische gebouwen	34
4.2.12 Relaties met Duitsland	34
4.3 Interviews niet-agrarische sector	35
4.3.1 Algemeen	35
4.3.2 Recreatie	35
4.3.3 Natuur	36
4.3.4 Gemeente Winterswijk	39
4.4 Discussiebijeenkomsten	40
4.4.1 Algemeen	40
4.4.2 Discussiebijeenkomst land- en tuinbouwers	40
4.4.3 Discussiebijeenkomst agribusiness	43
4.4.4 Discussiebijeenkomst andere betrokkenen	45
4.5 Conclusies	48
4.5.1 Conclusies uit de interviews	48
4.5.2 Conclusies uit de discussiebijeenkomsten	50
5. Slotbeschouwing	52
Bijlage	
1 Toelichting op het begrip Nederlandse grootte-eenheid (nge)	55

Woord vooraf

Het project 'Winterswijkse Poort' is een voorbeeldproject binnen het programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik. Het doel van dit programma is om vormen van meervoudig duurzaam landgebruik een zodanige invulling te geven dat dit een goed ontwikkelingsperspectief biedt voor de streek (beter inkomen, verbetering leefbaarheid, ecologisch duurzaam, oplossing milieuproblemen). In dit programma werken onder meer samen de Vereniging Natuurmonumenten, de Gelderse Land- en Tuinbouw Organisatie (GLTO) en het WCL (Waardevol Cultuur Landschap)-Bureau. Nieuwe initiatieven dienen zoveel mogelijk gedragen te worden door de direct betrokkenen in de streek (bottom-up) benadering.

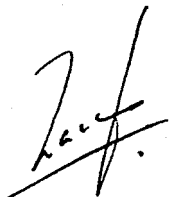
In dit onderzoek staat de gebiedsanalyse centraal: naast een analyse van de land- en tuinbouwsector waarbij deze vergeleken is met ontwikkelingen elders, zijn interviews en discussiebijeenkomsten gehouden. Naast de primaire land- en tuinbouw waren hierbij ook de agribusiness, de recreatie- en natuursector, de gemeente, bewoners uit het gebied en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven betrokken.

Het door het LEI verrichte onderzoek is uitgevoerd door Ir. P.J. Rijk (projectleider). Verder werkten aan het onderzoek mee Ir. M. Borgstein (aansturing onderzoek en gespreksleider discussiebijeenkomsten), mw. H. Hofsink (notuliste discussiebijeenkomsten) en mw. C.M. de Zwijger-de Brabander (computeruitdraaien).

In het bijzonder dank ik de geïnterviewden, de deelnemers aan de discussiebijeenkomsten, mw. M. Driessen (Natuurmonumenten, gedelegeerd opdrachtgever), dhr. H. Wikkerink (GLTO) en dhr. J. Tiggeloven (WCL Winterswijk) voor hun medewerking en bijdragen aan dit onderzoek.

Verder spreek ik de hoop uit dat dit onderzoek ertoe mag bijdragen dat de land- en tuinbouw en de andere sectoren zich in het gebied mogen ontwikkelen tot een duurzaam systeem dat blijvend toekomstperspectief kan bieden.

De directeur,

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Samenvatting

Deze samenvatting geeft enkele belangrijke resultaten uit het onderzoek weer. Voor meer informatie wordt verwezen naar het gehele rapport.

Doel en aanpak

Het LEI heeft onderzoek gedaan naar de mogelijkheden van meervoudig duurzaam ruimtegebruik in een gebied ten westen van Winterswijk (Winterswijkse Poort). Naast analyse van de huidige situatie van de land- en tuinbouw en de recente ontwikkelingen zijn ook de ruimtelijke en sociaal-economische kenmerken van het studiegebied in kaart gebracht. Hierbij is het gebied vergeleken met de situatie elders. In het onderzoek staat de gebiedsanalyse centraal, vooral gezien vanuit de betrokkenen zelf (agrariërs, agribusiness, recreatiesector, natuurbescherming en andere betrokkenen). Om de sterke en zwakke punten, kansen en bedreigingen in beeld te krijgen, zijn vervolgens interviews en discussiebijeenkomsten gehouden. Een en ander heeft ertoe geleid dat de betrokkenen in het gebied een spiegel hebben voor gekregen die inzicht geeft in de mogelijkheden en onmogelijkheden in het gebied.

Ruimtelijke en sociaal-economische gebiedskenmerken

De bevolkingsgroei in de gemeente Winterswijk is iets lager dan die van de gehele Achterhoek en het gehele land. Het gemiddelde besteedbare inkomen per inwoner ligt iets lager dan elders. De werkgelegenheidsontwikkeling is beter dan elders. Gerekend naar m² bos en natuur, recreatieterrein en agrarische cultuurgrond per inwoner scoort Winterswijk hoog: er is relatief veel ruimte.

Landbouwkundige ontwikkelingen

Het aantal grotere bedrijven is de afgelopen vijf jaren zeer sterk teruggelopen (van 20 naar 10). Het aantal kleinere bedrijven bleef constant (24). Ook is er minder cultuurgrond in gebruik bij agrarische bedrijven (-20%) en de totale landbouwproductie verminderde sterk (-30%). Doordat met name veel grotere bedrijven fors verkleinden, stopten of verplaatst werden, is de gemiddelde ontwikkeling op de resterende grotere bedrijven in het gebied vrij gunstig geweest. De huidige gemiddelde bedrijfsomvang van de grotere bedrijven ligt iets onder die van de gehele gemeente Winterswijk en circa 10% onder het gemiddelde in de Achterhoek.

De melkveehouderij is voor ruim twee derde de belangrijkste productietak. Daarnaast is de varkenshouderij en de overige graasdierhouderij van belang. Akkerbouw en opengrondstuinbouw zijn beperkt aanwezig.

De kleinere bedrijven worden overwegend als nevenbedrijf geëxploiteerd. Op de grotere bedrijven zijn de behaalde gemiddelde inkomens lager dan elders. Bedrijfsverbredingsactiviteiten komen in het gebied meer voor dan elders. Dit betreft vooral natuurproductie en -beheersactiviteiten. Agrotourisme komt minder voor.

Verder wordt het gebied gekenmerkt door een iets lagere intensiteit van het grondgebruik, minder mestproblemen en een gunstiger verkavelings situatie dan elders; op de grotere bedrijven zijn relatief veel opvolgers.

Interviews land- en tuinbouwsector

Uit de interviews met de landbouwsector kwam naar voren dat er op zeer veel bedrijven sprake is van neveninkomsten van buiten het landbouwbedrijf. Veel landbouwbedrijven zijn te klein om een voldoende gezinsinkomen uit de landbouwsector te halen. Om deze neveninkomsten te verdienen, heeft men in het algemeen de voorkeur voor een ander beroep (zelf of de echtgenote werkt elders). In bedrijfsverbredende activiteiten ziet men doorgaans weinig.

De bedrijfshoofden met hun hoofdberoep in de landbouw zijn voor het merendeel zeer zeker van plan hierin ook in de toekomst mee door te gaan, soms in combinatie met hun huidige nevenactiviteiten. Men is ervan overtuigd dat men in de nabije toekomst aanzienlijk groter zal moeten zijn dan nu. Men wil als het enigszins kan melkquotum en grond aankopen. Een probleem hierbij is de hoge grondprijs en dat veel van de vrijkomende grond in het recente verleden aangekocht is voor natuurontwikkelingen.

Wat verbrede bedrijfsactiviteiten betreft wordt in het gebied door de agrariërs weinig tot niets gezien in recreatieevenactiviteiten op het bedrijf. Voor agrarisch natuurbeheer, het sluiten van beheersovereenkomsten en het doen van werkzaamheden ten behoeve van natuur en landschap ziet men wat meer mogelijkheden, mits er een redelijke vergoeding voor de werkzaamheden of opbrengstderiving tegenover staat. Over biologische landbouw wordt wel nagedacht; evenwel is men er niet van overtuigd dat een hogere melkprijs het lagere productievermogen van de grond kan compenseren, zodat het eindresultaat positief uitpakt. In de nabije toekomst komen waarschijnlijk vele bedrijfsgebouwen vrij. De overblijvende agrariërs zagen deze bedrijfsgebouwen het liefst verdwijnen (door middel van sloop) om verpaupering tegen te gaan.

Interviews recreatie, natuursector, gemeente

Vanuit de recreatiesector wordt aangegeven dat er in het algemeen geen grote wrijvingen over en weer zijn met de landbouw. Meer samenwerking tussen de landbouw en de recreatiesector zou kunnen op de volgende aspecten: verbreding van het toeristisch pakket door middel van meer verhuur van huisjes bij de boerderij, logies en ontbijt, meer huifkartochten, wandel- en fietspaden over boerenland, bedrijfsrondleidingen.

De Stichting Marke Vragenderveen (natuurbescherming) geeft aan dat veel beheer door boeren gedaan wordt. Natuurmonumenten werkt waar mogelijk met boeren samen.

De gemeente wil zich positief opstellen om bepaalde projecten die door de landbouwsector worden opgezet te ondersteunen om de natuur en het landschap zoals dat er nu is te behouden en te versterken.

Discussiebijeenkomsten

Vanuit de discussiebijeenkomsten kwam naar voren dat het imago van de landbouwsector beter moet: er is vanuit de maatschappij te weinig waardering voor de landbouwsector als voedselproducent en beheerder van de open ruimte, natuur en landschap. De landbouwbedrijfsontwikkeling zit meer op slot dan elders (grondnood in de melkveehouderij en de reconstructiewet voor de varkenshouderij). Voor sommige andere takken (bijvoorbeeld specifieke tuinbouwteelten en het houden van andere dieren) zijn soms best wel mogelijkheden, maar dit vraagt nogal wat kennis die niet in het gebied aanwezig is. Hiervoor is bij de ondernemer een pioniersmentaliteit nodig.

Als mogelijkheden voor agrariërs werden verder genoemd: meer natuurbeheer, meer recreatie (niet door de agrariërs ondersteund), opzetten van een kwaliteitskeurmerk; voor enkele bedrijven: schaalvergroting; voor andere bedrijven: ontwikkelen naar duurzame plattelandsondernemingen (extensief, ecologisch en duurzaam). Deze laatste groep dient zich vooral te richten op het beheer van natuur en landschap en op (kleinschalige) recreatieactiviteiten, met behoud van de specifieke cultuur van het gebied. Buiten de al eerder vermelde activiteiten zijn genoemd: outdooractiviteiten, verhuur van bedrijfsgebouwen, educatie, groen bedrijventerrein in overgangszone, parkbeheer.

Samenwerken tussen agrarische ondernemers, bestuurders, recreatiesector, natuurbeschermingsinstanties en anderen is noodzakelijk om de verschillende zaken van de grond te krijgen.

Tot slot

De sociaal-economische situatie in de gehele gemeente Winterswijk is vrij goed: de werkgelegenheid en de inkomensontwikkeling is gunstig en er is veel natuur, recreatie en open ruimte per inwoner.

De agrarische ontwikkeling in het studiegebied 'De Winterswijkse Poort' is daarentegen de afgelopen jaren erg ongunstig geweest: het aantal bedrijven verminderde sterk. Ook het areaal cultuurgrond, de productiecapaciteit en het totale aanwezige melkquotum verminderden.

Voor de agrarische bedrijven zijn er onder meer de volgende ontwikkelingsrichtingen mogelijk (dit geldt steeds voor enkele bedrijven):

- verdere schaalvergroting (koop grond en melkquotum);
- andere takken en teelten (minder kwetsbaar): pioniersmentaliteit nodig;
- bedrijfsverbreding richting recreatie;
- samenwerken met anderen (bijvoorbeeld door middel van het oprichten van een natuurvereniging);
- gezamenlijk sterk kwaliteitskeurmerk neerzetten (samenwerken met grotere organisatie is noodzakelijk en nader onderzoek is gewenst).

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Binnen het programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik Winterswijk loopt onder andere het project 'Winterswijkse Poort'. Het doel van dit programma is om vormen van meervoudig duurzaam landgebruik een zodanige invulling te geven dat dit een goed ontwikkelingsperspectief biedt voor de streek (beter inkomen, leefbaarheid, ecologisch duurzaam, oplossing milieuproblemen). Afgeleide doelen hiervan zijn:

- een beter inkomen voor de ondernemers in het gebied (economisch aspect);
- een bijdrage aan vitale ontwikkelingen en leefbaarheid in het gebied. Dit op een zodanige wijze dat dit past bij de streekcultuur (sociaal aspect);
- een bijdrage aan ecologische duurzaamheid en biodiversiteit in het gebied (ecologisch aspect);
- bijdragen aan oplossingen voor milieuproblemen (milieuaspect).

De bedoeling van het project 'Winterswijkse Poort' is dat nieuwe initiatieven zoveel mogelijk gedragen worden door de direct betrokkenen in de streek (bottom-up benadering), op een zodanige wijze dat de hiervoor vermelde doelen verwezenlijkt worden. Uiteindelijk moet er door bewoners en ondernemers gedragen integraal inrichtingsplan voor het gebied komen waarbij wonen, werken, natuur, recreatie en agrarische functies in een goede onderlinge samenhang worden vervuld.

Dit onderzoek vormt een onderdeel van dit project. In dit onderzoek staat de gebiedsanalyse centraal. In een ander LEI-deelonderzoek staat de vraaganalyse, gezien vanuit de bewoners en recreanten, centraal.

1.2 Doelstelling

In dit onderzoek staat een analyse van het gebied centraal. Het doel van het onderzoek is om een zo goed mogelijke gebiedsvisie te ontwikkelen op het gebied 'Winterswijkse Poort', vooral gezien vanuit de betrokkenen in het gebied zelf. Dit betreft zowel de agrarische sector als andere direct betrokkenen (recreatie, bewoners, natuurbeheerinstanties). Vanwege het feit dat de agrarische sector de grootste grondgebruiker in het gebied is en dat het gebied een overwegend agrarisch cultuurlandschap is krijgt de agrarische sector een sterk accent.

1.3 Aanpak

Het onderzoek is verdeeld in een aantal modules. In hoofdstukken 2 en 3 wordt het studiegebied de Winterswijkse Poort vergeleken met de gehele gemeente Winterswijk en de Achterhoek. Soms wordt ook met geheel Nederland vergeleken.

In hoofdstuk 2 staan de ruimtelijke en sociaal-economische gebiedskenmerken centraal (bevolking, inkomens, werkgelegenheid en ruimtegebruik). In hoofdstuk 3 staan de ontwikkelingen in de landbouw centraal. Hierbij wordt ingegaan op de ontwikkeling van het aantal bedrijven, het bedrijfstype, de productie, het grondgebruik, de bedrijfsomvang en -oppervlakte, leeftijd- en opvolgingssituatie, mest/milieu, verkavelingsituatie en inkomens. In dit hoofdstuk komt naar voren hoe de positie van de landbouw is in vergelijking met andere gebieden.

De analyses uit hoofdstuk 2 en 3 geven een indruk van de sterke en zwakke kanten van het studiegebied. Met op de achtergrond de informatie uit hoofdstuk 2 en 3 zijn er vervolgens, in het voorjaar van 2000, circa 10 interviews afgenomen onder landbouwers en andere betrokkenen in het gebied (Gemeente, recreatiesector, natuurinstanties).

Hierbij is nader ingegaan op specifieke gebiedszaken en zijn meningen gevraagd over gebiedswensen en -mogelijkheden. In hoofdstuk 4 is verslag gedaan van deze interviews. De bevindingen uit deze interviews samen met de informatie uit hoofdstuk 2 en 3 zullen inzicht geven in de sterke en zwakke punten van het gebied. In drie discussiebijeenkomsten (land- en tuinbouwers, agribusiness en andere betrokkenen) is de voorgaande informatie aan de hand van (concluderende) stellingen en vragen verder bediscussieerd. Het hiervoor beschreven proces leidt ertoe dat de betrokkenen in het gebied een spiegel voor gezet krijgen over hun gebied gericht op het ontwikkelen van nieuwe initiatieven die de algehele leefbaarheid in het gebied zullen verhogen.

2. Ruimtelijke en sociaal-economische gebiedskenmerken

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op enkele specifieke kenmerken die gelden voor de gemeente Winterswijk. Er wordt inzicht gegeven in hoeverre de ruimtelijke en sociaal-economische situatie in de omgeving van Winterswijk anders is dan elders. Dit geeft een beeld binnen welke context de land- en tuinbouw in de streek staat. Hierbij zal de gemeente Winterswijk vergeleken worden met de gehele Achterhoek en met het gehele land. Voor het studiegebied zelf zijn zonder nader specifiek onderzoek, geen nadere specifieke kengetallen, zoals die in tabel 2.1 en 2.2 weergegeven zijn, voorhanden.

2.1 Bevolking, inkomens en werkgelegenheid

In tabel 2.1 zijn enkele sociaal-economische kengetallen naast elkaar gezet.

Tabel 2.1 *Bevolking, inkomen en werkgelegenheid in de gemeente Winterswijk, Achterhoek en Nederland*

	Winterswijk	Achterhoek	Nederland
Bevolking per 1 jan '98	28.516	360.519	15.654.192
Bevolkingsgroei ('98-'93), percentage	2,0%	2,8%	2,7%
Gem. besteedbaar inkomen per inwoner (1-1-'97)	f 19.560	f 19.711	f 20.505
Ontw. inkomen ('97-'95), percentage	8,1%	6,5%	7,2%
Werkgelegenheid per km ² (1-1-'97)	77	91	217a)
Groei werkgelegenheid ('97-'93)	12%	10%	7%
Werkgelegenheid als percelen van aantal inwoners ('98)	48%	44%	47%
Aand. prim. landbouw in de tot. werkgelegenheid	9,4%	9,9%	4,7%
Percentage WW-uitkeringen (1-1-'97) b)	4,2%	3,9%	4,0%
Percentage uitkeringen (1-1-'97) c)	16,1%	16,2%	17,4%

a) Per 1-1-'98; b) In % van de bevolking 20-64 jaar; c) In % van de bevolking 20-64 jaar
Bron: Ruimtelijk Economisch Model (REM).

De gemeente Winterswijk telde per 1 januari 1998 28.516 inwoners. De afgelopen vijf jaren was de bevolkingsgroei in de gemeente Winterswijk minder dan in de Achterhoek en Nederland. Het gemiddeld besteedbaar inkomen per inwoner ligt in Winterswijk iets lager dan van de Achterhoek (-1%) en gemiddeld in het land (-5%). De ontwikkeling van dit inkomen was in Winterswijk wel iets gunstiger dan elders. De totale werkgelegenheid, uitgedrukt in percentage werkzame personen van de totale bevolking, is in Winterswijk iets hoger dan dat van de Achterhoek en landelijk. Ook de groei van de werkgelegenheid is in Winterswijk gunstiger dan elders. Het percentage WW-uitkeringen komt in Winterswijk nagenoeg overeen met dat van de Achterhoek en dat van het gehele land.

Het totale percentage uitkeringen (WW, WAO, AAW, bijstand, enzovoorts) komt in Winterswijk overeen met dat van de Achterhoek (16%) en ligt iets onder het landelijk gemiddelde (ruim 17%). In de gehele gemeente Winterswijk zijn 1.479 bedrijven met een totale omgerekende werkgelegenheid van 12.421 banen (bron: REM). Dit betreft 554 land- en tuinbouwbedrijven (1.295 banen), 191 bedrijven met industrie/nijverheid (3.532 banen), 596 bedrijven werkzaam in de commerciële dienstverlening (4.388 banen) en 138 bedrijven die werkzaam zijn in de niet-commerciële dienstverlening (3.206 banen). De primaire landbouw is als bron voor werkgelegenheid voor 9% van de inwoners van belang. Dit is iets lager dan in de Achterhoek (10%). Landelijk is dit bijna 5%. Verder is direct met de landbouw samenhangende werkgelegenheid van belang. Hoe dit precies in Winterswijk en de Achterhoek ligt is in het kader van deze studie niet nagegaan (het aandeel van het totale agrocomplex, dat is de primaire land- en tuinbouw samen met de toeleverende en verwerkende industrie en de distributie in de totale werkgelegenheid is landelijk ruim het dubbele: 11,7%; bron: Agrarische input-outputtabel, Landbouw Economisch Bericht, 1999).

2.2 Ruimtegebruik

In tabel 2.2 is de verdeling van het ruimtegebruik in de gemeente Winterswijk, de Achterhoek en in geheel Nederland weergegeven. Hieruit komt duidelijk het landelijke karakter van Winterswijk naar voren. Het areaal bebouwd is slechts 4% van de totale gemeentelijke oppervlakte: in de Achterhoek is dit de helft meer en in het gehele land meer dan het dubbele. Ook is de relatieve oppervlakte verkeer- en spoorwegen lager dan elders. Het aandeel bos en natuur is in Winterswijk hetzelfde als landelijk.

Tabel 2.2 Verdeling van het bodemgebruik (%) in Winterswijk, Achterhoek en Nederland, exclusief grote wateren

Soort bodemgebruik	Winterswijk	Achterhoek	Nederland
Bebouwd (wonen en bedrijven)	4	6	9
Agrarische cultuurgrond a)	63	67	58
Overig agrarisch gebied b)	15	12	13
Verkeer	3	4	4
Recreatie	2	1	2
Bos en natuur	13	10	13
Overige gronden	0	0	1
Totaal (%)	100	100	100
Totaal in hectare (x 1.000)	14	138	3.387

a) Dit betreft de oppervlakte cultuurgrond gemeten maat (beteelbare oppervlakte van alle geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven (3 nge of meer). Dit is inclusief glastuinbouwgrond. De kadastrale bedrijfsoppervlakte (inclusief erven en gebouwen) van deze bedrijven is hoger: in Winterswijk +11%, in de Achterhoek +9% en in Nederland +14%; b) Dit betreft grond van niet bij de Landbouwtelling geregistreerde grondgebruikers, wateren en bosstroken smaller dan 6 meter, alle niet-openbare verharde en onverharde wegen en verspreide bebouwingen met bijbehorende erven en tuinen

Bron: REM; onderdeel CBS-Bodemstatistiek 1993.

De oppervlakte overig agrarisch gebied in Winterswijk is duidelijk hoger dan elders. Dit komt waarschijnlijk door het relatief veel voorkomen van verspreide bebouwingen, smalle bosstroken en niet openbare wegen. Als we kijken naar het open ruimtegebruik per inwoner dan blijkt dat er in de gemeente Winterswijk duidelijk meer ruimte is dan elders. Tabel 2.3 geeft hiervan een beeld. Het aantal m² groen per inwoner is met ruim 700 m² per inwoner ruim 60% hoger dan in de gehele Achterhoek en is meer dan het dubbele van het landelijke gemiddelde. Voor de bewoners van de gemeente Winterswijk betekent dit dat de woonomgeving aantrekkelijk en ruim is. Ook voor de recreant is er meer ruimte dan elders.

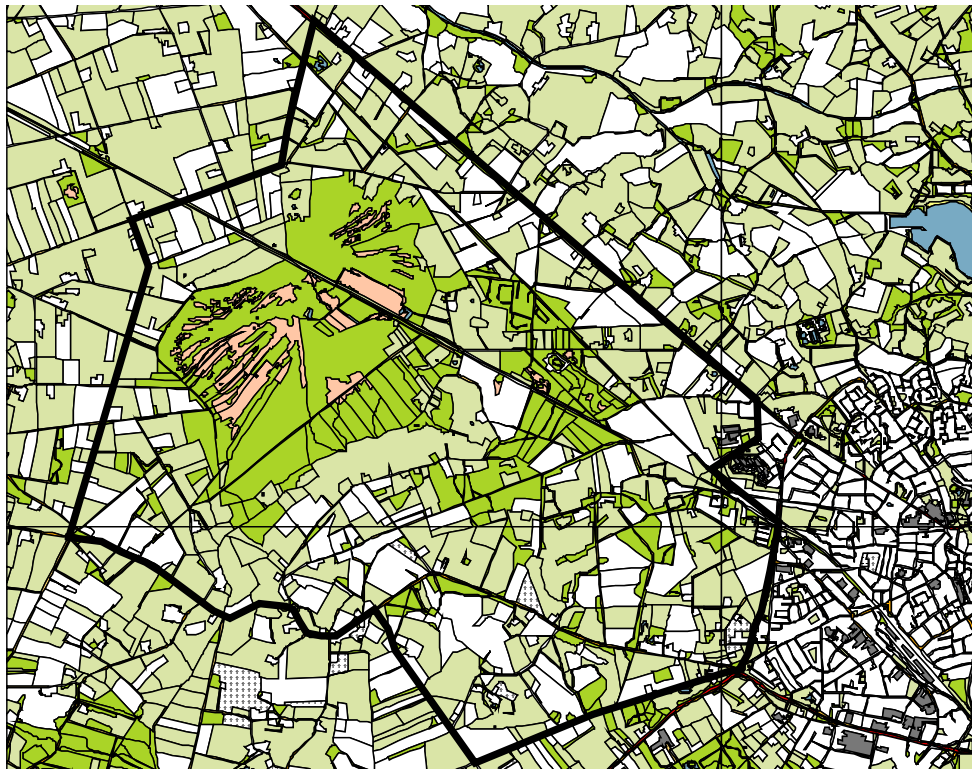
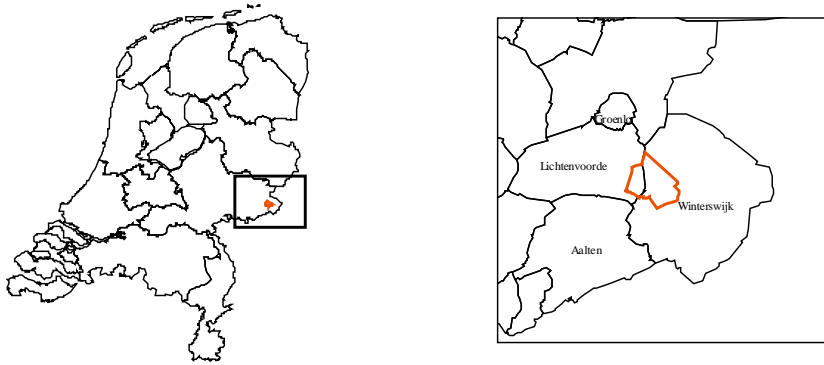
Tabel 2.3 *Open ruimtegebruik per inwoner in Winterswijk, Achterhoek en Nederland, exclusief grote wateren*

Type ruimte	Aantal m ² per inwoner		
	Winterswijk	Achterhoek	Nederland
Bos en natuur	635	392	286
Recreatie	87	52	50
Groen a)	722	444	336
Agrarische cultuurgrond	3.770	3.005	1.552
Open ruimte b)	4.492	3.449	1.888
Totaal land c)	4.854	3.816	2.165

a) 'Groen' is hier gedefinieerd als de som van de oppervlakte bos, natuur en recreatie; b) Open ruimte is hier gedefinieerd als de som van de oppervlakte 'groen' en de oppervlakte agrarische cultuurgrond; c) Alle grondgebruik, exclusief grote wateren

Bron: REM, bewerking LEI.

Kaart 2.1
Ligging gebiedsgrens 'Winterswijkse Poort'

3. Ontwikkelingen in de landbouw

3.1 Algemeen

In dit hoofdstuk staan de ontwikkelingen van de landbouw in 'De Winterwijkse Poort' centraal. Op kaart 2.1 is de ligging van het gebied nader aangeduid. Hierbij wordt de huidige situatie in de landbouw vergeleken met die van vijf jaar geleden. Er is gebruikgemaakt van door het LEI bewerkte gegevens van de CBS-Landbouwtellingen van 1994 en 1999. Voor sommige gegevens is gebruikgemaakt van tussenliggende teljaren. Deze CBS-Landbouwtelling wordt elk voorjaar onder alle land- en tuinbouwers in ons land gehouden.

De landbouw in het studiegebied 'De Winterswijkse Poort' is vergeleken met die van de gehele gemeente Winterswijk en met die van de Achterhoek. Voor sommige kengetallen is naar de landelijke situatie gekeken.

In dit rapport wordt gekeken naar bedrijven met een minimale bedrijfsomvang van 3 Nederlandse grootte-eenheden (nge). Dit komt overeen met een brutosaldo van ruim f 9.000,- (de Nederlandse grootte-eenheid is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf. Voor een verdere toelichting op de nge, zie bijlage 1. Voor beide vergelijkingsjaren zijn de nge-normen van 1996 aangehouden. Eén nge komt overeen met een brutosaldo van f 3.018,-).

3.2 Bedrijven en arbeidskrachten

In 1999 telde het studiegebied in totaal 34 bedrijven. Hiervan waren er 10 met een bedrijfsomvang van 20 nge of meer en daarmee overwegend afhankelijk van de landbouw. In het studiegebied zijn dus relatief zeer veel kleine bedrijven: bijna driekwart van alle bedrijven. Landelijk is slechts ruim een kwart van de bedrijven kleiner dan 20 nge. Op veel van deze kleine bedrijven heeft het bedrijfshoofd een ander beroep of heeft vroeger een volwaardig landbouwbedrijf gehad. De werkgelegenheid op deze 34 bedrijven bedraagt momenteel 35 arbeidsjaareenheden. De afgelopen jaren is zowel het aantal landbouwbedrijven als de daarmee samenhangende werkgelegenheid in het studiegebied drastisch teruggelopen. In de gehele gemeente Winterswijk en in de Achterhoek en Nederland was dit in veel mindere mate het geval. In tabel 3.1 is dit nader weergegeven. Als de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de daarmee samenhangende werkgelegenheid in de Winterswijkse Poort vergeleken wordt met de andere vergelijkingsgebieden, dan valt op dat er sprake is van een afnemende rangorde: in de Winterswijkse Poort een snelle afname van het aantal bedrijven, achtereenvolgens een minder snelle afname in Winterswijk, de Achterhoek en landelijk. Een snelle afname van het aantal bedrijven is een indicator dat het niet goed gaat met de landbouw in het gebied.

Tabel 3.1 *Ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven en de daarmee samenhangende werkgelegenheid in het studiegebied, de gemeente Winterswijk, Achterhoek en Nederland*

	Winterswijkse Poort aantal bedrijven		gemid. % per jaar	Winterswijk gemid. %	Achterhoek gemid. %	Nederland gemid. %
	per jaar	per jaar				
Bedrijven (>=20 nge)	20	10	-13,0	-4,5	-2,7	-1,3
Bedrijven (<20 nge)	24	24	0	-2,0	-4,6	-5,7
Totaal bedrijven	44	34	-6,2	-3,5	-3,4	-2,7
Arbeidsjareenheden	53	34	-7,9	-3,6	-3,1	-1,8

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

3.3 Grondgebruik

In 1999 gebruikten de grotere bedrijven (met meer dan 20 nge) 239 ha cultuurgrond. De kleinere bedrijven, die bijna driekwart van het totaal aantal bedrijven uitmaken, hadden 156 ha in gebruik: dit is 40% van het totale grondgebruik. Kleinere bedrijven, voornamelijk nevenbedrijven, hebben in het studiegebied veel meer grond in gebruik dan elders: in de gemeente Winterswijk 16%, in de Achterhoek 13% en landelijk slechts 9%.

Als totaliteit hebben de bedrijven in vergelijking met vijf jaar geleden veel minder cultuurgrond in gebruik (-20%): in het kader van het toedelen van gronden in de ruilverkaveling Winterswijk-West, die dit jaar in de eindfase verkeert, zijn veel gronden toegedeeld aan Natuurmonumenten (bufferzone rond het Korenburgerveen) en aan de Stichting Marke Vragenderveen. Ook kan grond overgenomen zijn door bedrijven die buiten het studiegebied hun bedrijfsgebouwen hebben. Ook in de gehele gemeente Winterswijk is minder cultuurgrond in gebruik (-4%). In de Achterhoek en Nederland bleef het totale grondgebruik ongeveer hetzelfde.

Het grondgebruik betreft voor driekwart grasland (292 ha) en bijna een vijfde voedergewassen (70 ha, vooral maïs). Verder worden er nog granen (26 ha) en enkele hectaren fabriksaardappelen en suikerbieten verbouwd. Vijf jaar geleden gold ongeveer eenzelfde verdeling. Wel waren er toen enkele hectares boomkwekerij meer en iets minder hectares granen.

3.4 Bedrijfstypen

Van de 10 grotere bedrijven (20 nge en meer) zijn er 7 een gespecialiseerd melkveebedrijf (ten opzichte van 1994 een afname met 3 bedrijven) en 3 een gecombineerd bedrijf van vee met varkens (ten opzichte van 1994 eveneens een afname met 3 bedrijven). In 1994 waren er ook nog 4 andere bedrijven. Van de 24 kleinere bedrijven (tot 20 nge) zijn er 4 op melkvee gericht, 14 hebben vleesvee, jongvee en/of grasland. Zes bedrijven behoren tot een ander bedrijfstype (1 schapen-, 1 varkens-, 1 akkerbouw-, 1 gemengd akkerbouw/tuinbouwbedrijf en 2 gemengde akkerbouw/veeteeltbedrijven).

3.5 Bedrijfsomvang, bedrijfsoppervlakte en intensiteit van het grondgebruik

Doordat de afgelopen vijf jaar het aantal grotere bedrijven (20 nge en meer) in aantal halveerde is de gemiddelde bedrijfsomvang van de resterende grote bedrijven flink gestegen. Veel oudere bedrijfshoofden op grotere bedrijven (veelal zonder opvolger) bouwden hun bedrijf af (dikwijls door het afstoten van melkvee en/of varkens) en werden zo een bedrijf kleiner dan 20 nge. De bedrijfsomvang van de grotere bedrijven bedraagt nu gemiddeld 75 nge. Omgerekend voor een melkveebedrijf komt dit neer op gemiddeld 46 melkkoeien met bijbehorend jongvee. Gemiddeld zijn de bedrijven iets kleiner dan in de gehele gemeente Winterswijk. Het gemiddelde bedrijf in het studiegebied is ongeveer 10% kleiner in bedrijfsomvang (gemeten in nge's) dan in de Achterhoek. Het gemiddelde Achterhoekse bedrijf is overigens ongeveer een vijfde kleiner dan het gemiddelde Nederlandse bedrijf. Dit komt vooral door het vrijwel ontbreken in de Achterhoek van intensieve opengrondstuintuinbouwbedrijven en glastuinbouwbedrijven.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de grotere bedrijven in het studiegebied is de laatste vijf jaren met gemiddeld 6 ha fors gestegen tot bijna 24 ha. Ook in de gehele gemeente Winterswijk steeg deze gemiddelde bedrijfsoppervlakte (met gemiddeld 4 ha). In de Achterhoek nam de gemiddelde bedrijfsoppervlakte met 3 ha toe. Van de 10 grotere bedrijven in het studiegebied hebben er momenteel 6 een bedrijfsoppervlakte meer dan 20 ha en 4 minder dan 20 ha. Van de 24 kleinere bedrijven in het studiegebied hebben er 15 een bedrijfsoppervlakte tussen de 5 en de 15 ha; 9 bedrijven hebben minder dan 5 ha. De intensiteit van het grondgebruik op de grotere bedrijven, uitgedrukt in nge/ha, ligt in het studiegebied iets onder het Winterswijkse gemiddelde. In de gehele Achterhoek ligt deze intensiteit een vijfde hoger.

Tabel 3.2 Gemiddelde bedrijfsomvang, bedrijfsoppervlakte in de Winterswijkse Poort, Winterswijk, Achterhoek en Nederland in 1994 en 1999

	Gem. omvang (nge)		Gem. opp. (ha)		Intensiteit per ha (nge/ha)	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999
Bedrijven (20 nge en meer):						
Winterswijkse Poort	60	75	17,9	23,9	3,4	3,1
Winterswijk	70	78	20,8	24,6	3,4	3,2
Achterhoek	75	83	18,6	21,6	4,0	3,8
Nederland	90	105	22,8	24,7	4,0	4,3
Bedrijven (tot 20 nge):						
Winterswijkse Poort	9	10	5,6	6,5	1,6	1,5
Winterswijk	9	10	5,8	6,7	1,5	1,5
Achterhoek	9	9	5,4	6,1	1,6	1,5
Nederland	9	10	5,2	6,0	1,7	1,6
Alle bedrijven:						
Winterswijkse Poort	32	29	11,2	11,6	2,9	2,5
Winterswijk	47	50	15,1	17,3	3,1	2,9
Achterhoek	50	57	13,6	16,2	3,7	3,5
Nederland	63	78	17,0	19,4	3,7	4,0

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

In tabel 3.2 is een en ander nader weergegeven. Hierin staan ook de gemiddelde bedrijfsomvang en bedrijfsoppervlakteontwikkeling vermeld van de kleinere bedrijven (tot 20 nge). De intensiteit van het grondgebruik is op deze kleinere bedrijven ongeveer de helft van de grotere bedrijven. Doordat in het studiegebied relatief veel kleinere bedrijven voorkomen is de totale intensiteit van het grondgebruik veel lager dan elders: bijna 15% onder het gemiddelde van de gehele gemeente Winterswijk en bijna 30% onder het Achterhoekse gemiddelde. Overigens is de intensiteit van het grondgebruik in het gehele land gerekend over alle bedrijven en alle takken 15% boven dat van de Achterhoek. Dit komt met name door het landelijk veel meer voorkomen van de intensievere sectoren intensieve veehouderij, opengrondstuinbouw en glastuinbouw.

3.6 Productie

De totale productie, uitgedrukt in nge, is de afgelopen 5 jaren in het studiegebied met in totaal 30% afgenomen tot 991 nge. Deze afname was veel meer dan in de gehele gemeente Winterswijk (-10%) en de Achterhoek (-5%). Landelijk was er sprake van een stijging (+8%). Het verdiende brutostandaardsaldo in het studiegebied bedraagt nu ongeveer 3,0 miljoen gulden. Omgerekend betekent dit een brutostandaardsaldo van ongeveer f 7.500,- per ha. Van de totale productie nemen de bedrijven, die groter dan 20 nge zijn, driekwart voor hun rekening.

De melkveehouderij is de belangrijkste productietak in het studiegebied. Ze neemt 71% van de totale productie in. De overige graasdierhouderij (mestvee, zoogkoeien, schapen) neemt 10% voor haar rekening. De varkenshouderij is voor 14% van belang. De overige 5% betreft de akkerbouw (3%) en de tuinbouw (2%; voornamelijk boomkwekerij). In tabel 3.3 is het aandeel van de verschillende andere productierichtingen in de Winterswijkse Poort in vergelijking tot de referentiegebieden weergegeven. Hieruit komt naar voren dat in het studiegebied vooral de melkveehouderij, overige graasdierhouderij en de varkenshouderij van belang zijn. Sectoren die nationaal van redelijk groot belang zijn, zoals de tuinbouw en de akkerbouw spelen noch in het studiegebied noch in de gehele Achterhoek een rol van betekenis.

Tabel 3.3 Aandeel in de totale agrarische productie van de verschillende productierichtingen in de Winterswijkse Poort, Winterswijk, Achterhoek en Nederland (alle bedrijven, 1999)

Productierichting	Winterswijkse Poort	Winterswijk	Achterhoek	Nederland
Melkveehouderij	71	61	58	34
Overige graasdierhouderij	10	7	6	5
Varkenshouderij	14	16	21	9
Overige intensieve veehouderij	0	4	5	5
Akkerbouw	3	7	5	12
Opengrondstuinbouw	2	5	4	14
Glastuinbouw	0	0	1	21
Totaal	100	100	100	100

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

3.6.1 Melkveehouderij

In het studiegebied kwamen volgens de opgave in de Meitelling in 1999 408 melkkoeien voor. Dit is bijna een zesde minder dan in 1994. Het melkvee wordt vrijwel uitsluitend op de grotere bedrijven (20 nge en meer) gehouden: het gemiddeld aantal koeien per bedrijf met koeien steeg op deze bedrijven van 31 naar 42 (in de gemeente Winterswijk van 39 naar 46 en in de Achterhoek van 42 naar 47). Er is dus de afgelopen jaren een behoorlijke schaalvergroting opgetreden. De enkele kleinere bedrijven (tot 20 nge) in het studiegebied die melkvee houden hebben gemiddeld 10 melkkoeien per bedrijf. Gezien over alle bedrijven in het studiegebied hebben 5 bedrijven een melkveestapel met meer dan 40 koeien en 7 bedrijven hebben een kleinere melkveestapel.

Volgens gegevens van het Productschap voor Zuivel is de gemiddelde landelijke melkproductie per koe de afgelopen vijf jaren met in totaal 500 kg melk gestegen tot bijna 7.000 kg melk per koe in 1999. Volgens de gegevens van het Productschap ligt in de Achterhoek de melkproductie per koe 1% hoger dan gemiddeld in het land. Hoe de melkproductie per koe in het studiegebied ligt is niet bekend. Waarschijnlijk is ook in het studiegebied sprake van eenzelfde productiestijging per koe per jaar van ongeveer 80 kg per jaar. Bij de veronderstelling dat de gemiddelde melkproductie per koe in het studiegebied overeenkomt met het Achterhoekse gemiddelde en dat de melkproductiestijging per koe overeenkomt met het Nederlandse gemiddelde is de totale ontwikkeling van de melkproductie in het studiegebied te berekenen. Doordat er nu 17% minder melkkoeien in het gebied zijn en deze melkkoeien productiever zijn, is de hoeveelheid melk in het studiegebied de afgelopen vijf jaar met ongeveer 10% afgenomen tot 2,9 miljoen kg. Er verdwijnt dus melkquotum uit het studiegebied: dit wordt door bedrijven buiten het gebied overgenomen. Landelijk was sprake van een ongeveer gelijkblijvend melkquotum.

In tabel 3.4 zijn enkele kenmerken van de bedrijven met graasdieren (groter dan 20 nge) in het studiegebied weergegeven ten opzichte van de gehele gemeente Winterswijk en de Achterhoek. Gemiddeld hebben de bedrijven zo'n 10% minder koeien dan in de gemeente Winterswijk en de Achterhoek. Wel is hun gemiddelde bedrijfsoppervlakte iets groter en is daardoor de veedichtheid iets lager.

Tabel 3.4 Enkele kenmerken van de bedrijven (groter dan 20 nge) met graasdieren in het studiegebied in vergelijking met de gemeente Winterswijk en Achterhoek (1999)

	Winterswijkse Poort	Winterswijk	Achterhoek
Gem. aantal melkkoeien per bedr. met melkkoeien	42	46	47
% bedrijven met een ligboxenstal	46	75	75
Gemiddeld aantal hectare per bedrijf	22,7	21,5	19,8
Gem. aantal stuks jongvee per 100 melkkoeien	85	87	85
Gemiddeld aantal stuks grootvee-eenheden per hectare grasland en voedergewassen	2,3	2,3	2,5

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

3.6.2 Overige graasdierhouderij

Gerekend over alle bedrijven worden er in het studiegebied naast de ruim 400 melkkoeien (-17% ten opzichte van 1994) en 400 stuks jongvee (-20%) ook nog bijna 100 stuks vleesvee (vooral zoogkoeien; in 1994 ongeveer hetzelfde aantal) en 750 schapen en lammeren gehouden (in 1994 eveneens een ongeveer zelfde aantal). Het houden van schapen is vooral populair bij de kleinere bedrijven: bijna de helft hiervan heeft schapen. Er worden in het studiegebied in totaliteit iets meer overige graasdieren gehouden dan elders (zie ook tabel 3.3).

3.6.3 Overige productie

Op enkele bedrijven is de varkenshouderij van belang. De varkenshouderij neemt 14% van de totale productie in het studiegebied. In 1994 was de varkenshouderij nog veel belangrijker voor het gebied (22% van de totale productie). De slechte prijzen van de afgelopen twee jaar hebben ervoor gezorgd dat velen hun varkenstak hebben afgestoten. In 1994 waren er nog bijna 600 fokvarkens (op 8 bedrijven) en 3.000 vleesvarkens (op 15 bedrijven). In 1999 waren deze aantallen gezakt tot nog geen 200 fokvarkens (op 2 bedrijven) en iets minder dan 2.000 vleesvarkens (op 6 bedrijven). Op een enkel bedrijf is de teelt van enkele akkerbouwgewassen (granen, suikerbieten, fabrieksaardappelen) van belang. De akkerbouw (3% van de totale productie) en tuinbouw (2%) spelen in het studiegebied geen rol van betekenis.

3.7 Bedrijfsverbreding

Op sommige bedrijven kunnen bedrijfsverbredende activiteiten een gewenste aanvulling zijn op het inkomen. Landelijk geldt dat 11% van alle agrarische bedrijven aan een vorm van bedrijfsverbreding doet. In het studiegebied doen relatief veel bedrijven (5) aan een vorm van agrarisch natuurbeheer. Verder is er minstens één bedrijf met huisverkoop en is er één bedrijf met een biologische bedrijfsvoering. Alles bij elkaar is op een vijfde van de bedrijven in het studiegebied sprake van verbrede bedrijfsactiviteiten, wat veel meer is dan elders.

Tabel 3.5 *Percentage verbrede bedrijfsactiviteiten binnen het landbouwbedrijf naar type verbreding*

Activiteit	Winterswijkse Poort	Winterswijk	Achterhoek	Nederland
Natuurproductie en -beheer	15	14	5	5
Verwerking, huisverkoop	3	4	3	4
Agrotoerisme a)	0	7	3	3
Zorgtaken	0	1	0	0
Biologische landbouw	3	1	0	1

a) Inclusief caravanstalling en ontvangst bezoekers

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 3.5 geeft hiervan een overzicht. Ook in de gehele gemeente Winterswijk doet men veel meer aan bedrijfsverbreding dan in de Achterhoek of vergeleken met het gehele land.

3.8 Leeftijd en opvolgingssituatie

In het studiegebied zijn relatief veel bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar: bijna driekwart (gerekend over zowel de grotere als de kleinere bedrijven). In de gemeente en in de Achterhoek is dit ook veel: twee derde. In het gehele land ligt dit percentage op 60%. Vooral op de kleinere bedrijven zijn de bedrijfshoofden relatief oud: dit is ook wel logisch omdat veel kleinere bedrijven vroeger een groter landbouwbedrijf zijn geweest (het bedrijfshoofd had geen opvolger en verkocht in de loop van de tijd veel van zijn melkquotum en grond).

Op de grotere bedrijven (20 nge en meer) zijn de bedrijfshoofden relatief jonger: in het studiegebied is de helft jonger dan 50. In de vergelijkingsgebieden is men gemiddeld gezien iets ouder.

Op de grotere bedrijven in het studiegebied waar het bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar is heeft bijna twee derde een opvolger. Dit opvolgingspercentage ligt hoger dan elders (gemeente Winterswijk 55%, Achterhoek 58%, Nederland 53%). Men is op de grotere bedrijven in het studiegebied eerder geneigd het bedrijf over te nemen dan elders.

Op de kleinere bedrijven in Winterswijk is er praktisch geen sprake van dat er bedrijven op termijn voortgezet zullen worden. Elders worden deze bedrijven iets vaker voortgezet (evenwel ook beperkt: circa 11-13%).

Alle bedrijven bij elkaar genomen is de gemiddelde opvolging in het studiegebied laag. Dit gegeven gecombineerd met de relatief oudere leeftijd van de bedrijfshoofden betekent dat er de komende jaren relatief veel grond op de markt zal komen: in het studiegebied is 41% van de grond in gebruik bij bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar zonder opvolger. Elders is dit veel minder: in de gehele gemeente ligt dit op 28% (Achterhoek 27% en Nederland 26%).

Voor de overblijvende grotere bedrijven kan dit toekomstige grondaanbod perspectieven bieden om de bedrijfscontinuïteit op termijn veilig te stellen, mits zij over voldoende financiële middelen kunnen beschikken.

3.9 Eigendom/pacht

In het studiegebied is het grootste deel van de grond in eigendom (inclusief erfpacht): 69%. De rest van de grond wordt gepacht (30%) of wordt op een andere manier geëxploiteerd (1%). In de gehele gemeente Winterswijk is minder grond in eigendom (60%). In de Achterhoek (75%) en Nederland (70%) is meer grond in eigendom.

3.10 Verkavelingsituatie en ruilverkaveling Winterswijk-West

Het gemiddeld aantal kavels op de bedrijven met meer dan 20 nge bedraagt in de Winterswijkse Poort 4,2. Dit is iets gunstiger dan de situatie in de gehele gemeente Winterswijk (5,0), de Achterhoek (4,3) en Nederland (4,6) (onder een kavel wordt verstaan: een stuk grond dat behoort tot het bedrijf en dat rondom omsloten is door grond van een ander). Van de 10 grotere bedrijven heeft de helft 4 kavels of minder en de andere helft van de bedrijven heeft tenminste 5 kavels. Hoe geringer het aantal kavels is hoe gemakkelijker de bedrijfsvoering is en hoe lager de kosten zijn. Het aantal kavels op de kleinere bedrijven bedraagt gemiddeld 2,0. Dit is ook gemiddeld minder dan in de vergelijkingsgebieden.

Een belangrijk aspect bij de verkaveling voor de melkveehouderijsector is de ligging van een voldoende oppervlakte grond die om de bedrijfsgebouwen ligt. Dit in verband met het gemak dat dit oplevert bij het melken van de koeien. Voor de melkveehouderij en vanuit het oogpunt van een doelmatige landinrichting geldt de norm dat 60% van de grond bij huis moet liggen. Van de grotere bedrijven met melkkoeien voldoet ruim de helft aan deze norm. Van de kleinere (20 nge en minder) voldoet geen enkel bedrijf aan deze norm.

Andere aspecten die een rol spelen bij de externe productieomstandigheden zijn de vormen van de percelen, de schaduwwerking van houtwallen of bossen langs de randen van percelen en de ontsluiting van de percelen. Over deze aspecten zijn geen vergelijkbare gegevens voorhanden.

Dat de verkavelingsituatie gunstiger is dan elders heeft vooral te maken met het feit dat het gebied in de eindfase van de ruilverkaveling Winterswijk-West zit. Dit jaar zijn de laatste percelen toegedeeld. Het toedelingsproces van gronden heeft er in het gebied toe geleid dat de verkavelingsituatie de afgelopen jaren sterk is verbeterd. In de gehele ruilverkaveling zijn er ook 11 bedrijven verplaatst, zodat de gronden van de overgebleven bedrijven beter gerangschikt konden worden. In de Winterswijkse Poort is er één nieuw bedrijf in geplaatst. Ook is er één bedrijf verplaatst uit het gebied naar net buiten het studiegebied.

Een bijkomend effect van het huidige eindfase van de ruilverkaveling Winterswijk-West is dat er net voor deze fase altijd relatief veel bedrijven eerder stoppen dan in een gebied waarin geen ruilverkaveling is. Mogelijk dat de fase waarin deze ruilverkaveling zich de afgelopen jaren bevond ertoe heeft bijgedragen dat er in het gebied een versnelde afname heeft plaats gevonden van het aantal bedrijven. De keerzijde hiervan is dat na een voltooide ruilverkaveling er meestal een periode van consolidatie in het gebied optreedt: de grond is opnieuw toegedeeld en de bedrijven gaan nog een tijdje door. Meestal gaat na een jaar of vier de gewone ontwikkelingen in een gebied weer verder.

3.11 Mest/milieu

Vanaf dit jaar is het mineralenaangiftesysteem (Minas) voor alle veehouderijbedrijven van kracht geworden. Voor elk veehouderijbedrijf wordt apart bekeken of er een heffing betaald moet worden voor dat deel van de mest dat meer op het land wordt gereden dan de gewassen kunnen opnemen. Tot 2002 geldt een lichte heffing van f 5,- per kg fosfaat per hectare tot 10 kg overschrijding. Daarboven geldt f 20,- per kg overschrijding. De fosfaat-

verliesnorm voor 2000 bedraagt 35 kg fosfaat per ha. De aanvoernorm voor 2000 bedroeg oorspronkelijk 85 kg per hectare (de eindnorm over een aantal jaren zou 80 worden). Dit betekent dus dat op dit moment de bedrijven die een gemiddelde fosfaatproductie van boven de 120 kg fosfaat per hectare hebben mestheffingen moeten betalen. Ze kunnen evenwel ook hun mest afzetten bij naburige bedrijven. De eerstkomende jaren wordt het mestbeleid verder aangescherpt.

In het studiegebied geldt dat er, gerekend op basis van de mestproductie van alle dieren bij alle bedrijven in het gehele gebied, momenteel een mestproductie is van gemiddeld 114 kg fosfaat per ha. Gemiddeld genomen hebben de bedrijven in het studiegebied op dit moment geen mestproblemen. Individueel kan dit wel het geval zijn. In de gehele gemeente Winterswijk (gemiddeld 130 kg fosfaat per ha) en de Achterhoek (gemiddeld 177 kg fosfaat per ha) zijn de mestproblemen veel groter.

3.12 Bedrijfseconomische aspecten

De grotere bedrijven in het studiegebied zijn voor het merendeel gericht op de melkveehouderij. Op het gemiddelde Nederlandse melkveehouderijbedrijf werd de afgelopen drie jaren een gezinsinkomen uit het bedrijf verdiend van zo'n f 72.000,- (boekjaren 1997/1998: f 86.000,-, 1998/1999: f 74.000,- en raming 1999/2000: f 55.000,-). De afgelopen jaren staan de inkomens onder druk. In het studiegebied zijn de bedrijven met melkkoeien gemiddeld circa 15% kleiner dan landelijk. De behaalde inkomens zullen in Winterswijk over de afgelopen drie jaar gemiddeld ongeveer f 60.000,- per jaar zijn geweest. Uiteraard is dit inkomengegeven indicatief. Gezien het beperkt aantal bedrijven in het studiegebied kan de praktijk hiervan nogal afwijken. Factoren die inkomensverschillen veroorzaken kunnen bijvoorbeeld te maken hebben met de schulden die men heeft op grond, stal en machines (rentes en aflossingen), de manier waarop het bedrijf van de ouders overgenomen is, de melkproductie per koe, het vakmanschap van de ondernemer of gebiedsspecifieke kosten. In paragraaf 3.6 is al vermeld dat het brutostandaardsaldo in het gebied ongeveer op f 7.500,- per hectare ligt. Hiervan is aan het arbeidsinkomen ongeveer f 2.000,- per hectare toe te rekenen (bron: LEI-publicatie: Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw).

3.13 Conclusies

Ten aanzien van de landbouwkundige situatie in de Winterswijkse Poort zijn uit de voorgaande paragrafen de volgende belangrijkste conclusies te trekken.

- Het aantal grotere bedrijven is zeer sterk teruggelopen (van 20 naar 10).
- De totale landbouwproductie (-30%) en het areaal cultuurgrond (-30%) zijn sterk afgenomen. Ook is er productiecapaciteit door bedrijven buiten het gebied overgenomen (circa 10% van het melkquotum).
- De melkveehouderij is voor ruim twee derde van de bedrijven de belangrijkste productietak.
- Daarnaast is de varkenshouderij en de overige graasdierhouderij van belang.

- Doordat met name veel grotere bedrijven fors verkleinden of stopten is de gemiddelde ontwikkeling op de resterende grotere bedrijven vrij gunstig geweest.
- De huidige gemiddelde bedrijfsomvang van de grotere bedrijven ligt iets onder die van de gehele gemeente Winterswijk en circa 10% onder het Achterhoekse gemiddelde.
- Bedrijfsverbredingsactiviteiten op het landbouwbedrijf komen in het gebied meer voor dan elders. Dit geldt vooral natuurproductie en -beheersactiviteiten. Agrotoeisme komt minder voor dan elders.
- Relatief veel bedrijfshoofden zijn ouder dan 50 jaar. Het opvolgingspercentage op de grotere bedrijven is relatief hoog. De kleinere bedrijven zullen op termijn vrijwel niet voortgezet worden. In de nabije toekomst zal relatief veel grond op de markt komen. Voor de overblijvende grotere bedrijven kan dit kansen bieden om het bedrijf te vergroten, wat van belang is om de bedrijfscontinuïteit op termijn veilig te stellen.
- Ruim twee derde van de grond is eigendom van de gebruikers. Dit is meer dan in de gemeente Winterswijk en minder dan in de Achterhoek.
- Het gemiddeld aantal kavels per bedrijf is iets gunstiger dan elders. Dit geldt ook voor het percentage grotere bedrijven met melkkoeien met een voldoende huiskavel. Dit komt mede door de nagenoeg afgesloten ruilverkaveling Winterswijk-West.
- De intensiteit van het grondgebruik (nge/ha en veedichtheid) is iets lager dan elders.
- Gemiddeld genomen hebben de bedrijven op dit moment geen mestproblemen.
- Individueel kan dit wel het geval zijn. In de gemeente Winterswijk en de Achterhoek zijn er meer problemen.
- De behaalde inkomens op de bedrijven liggen gemiddeld op een lager niveau dan elders.

4. Meningen uit interviews en discussiebijeenkomsten

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen expliciet de meningen van de landbouw en andere gebiedsbetrokkenen op de recente, huidige en toekomstige situatie in het studiegebied aan de orde. Op de achtergrond hierbij spelen ook ontwikkelingen in de gehele gemeente Winterswijk, landelijk of internationaal een rol. Om hierin een goed inzicht te krijgen, is gewerkt met twee methoden: vraagg gesprekken met zes individuele landbouwers en vier andere gebiedsbetrokkenen en drie discussiebijeenkomsten (workshops).

Interviews

In het voorjaar van 2000 zijn zes landbouwers verspreid over het gebied geïnterviewd. Hierbij dienden alle bedrijfsgroottes en -typen vertegenwoordigd te zijn. Tevens is er gekozen voor een relatieve oververtegenwoordiging van mogelijk doorgaande bedrijven (Als gevolg hiervan zijn dus de kleinere bedrijven ondervertegenwoordigd). Vervolgens zijn onder deze voorwaarden steekproefsgewijs de geïnterviewden getrokken. De vier andere interviews zijn gehouden bij de beheerders van het Vragenderveen (de Stichting Marke Vragenderveen) en het Korenburgerveen (Natuurmonumenten), een recreatieondernemer en een medewerker van de afdeling Ruimtelijke Ordening van de gemeente Winterswijk.

De interviews zijn gehouden in de vorm van open vraagg gesprekken, dat wil zeggen: de geïnterviewden hebben in eigen bewoordingen kunnen uitdrukken hoe zij zelf en anderen in het gebied denken over de onderwerpen die de interviewer naar voren bracht. De volgende onderwerpen zijn met de agrariërs besproken:

- de grootte, bestendigheid, ontwikkelingsmogelijkheden van het eigen bedrijf en van de bedrijven in de naaste omgeving van het bedrijf;
- de aanwezigheid van neveninkomsten en inkomensverbreding;
- toekomstmogelijkheden (uitbreiding, mogelijkheid tot grond en quotum aankoop, andere takken, intensivering, biologische landbouw, andere inkomsten);
- de mogelijkheden van recreatieevenactiviteiten (minicamping, logies, caravanstalling, en anderen) op het eigen bedrijf;
- hoe denkt men over door boeren uitgevoerd natuur- en landschapsbeheer?;
- hoe denkt men over eventuele andere neventakken op het bedrijf?;
- hoe is de verkavelingsituatie/waterhuishouding?
- zijn er grondclaims te verwachten?;
- hoe groot zouden de bedrijven in de toekomst moeten zijn?;
- zijn er belemmeringen voor het bedrijf geweest in de afgelopen jaren (milieueisen, wetgeving, ruimtelijke ordening, natuur- en recreatieontwikkelingen)?;
- laat de landbouw kansen liggen of juist niet?;

- wat zou er in de toekomst met vrijkomende agrarische gebouwen kunnen/moeten gebeuren?;
- zijn er nog andere zaken die voor de landbouw in het gebied van belang zijn?

Bij de beantwoording van deze vragen is zowel naar het eigen bedrijf als naar ontwikkelingen in de buurt gekeken. Met de niet-agrariërs is naast het polsen van meningen over de agrarische sector gevraagd naar hun eigen specifieke wensen en raakvlakken naar aanleiding van samenwerking of functieverweving met de agrarische sector.

4.2 Interviews agrarische sector

4.2.1 Algemeen

Voor een goed begrip van deze paragraaf volgt hier een beperkte beschrijving van de bedrijfssituatie van de zes geïnterviewden: de bedrijven waren gemiddeld zowel qua bedrijfsoppervlakte als bedrijfsomvang groter en de leeftijd van de bedrijfshoofden was gemiddeld lager. Van de zes geïnterviewden landbouwers waren er twee nagenoeg volledig melkveehouder, één had een gemengd varkens/melkveebedrijf, één had een meer gemengd landbouwbedrijf met bos en voor twee lag het hoofdberoep buiten de landbouw.

4.2.2 Bedrijfssituatie

Naast de twee bedrijfshoofden met een hoofdberoep elders was er ook op drie van de vier andere bedrijven (hoofdberoep landbouwer) sprake van neveninkomsten. Soms was er sprake van loonwerk bij andere bedrijven. Ook werkte de echtgenote soms elders. Slechts één bedrijfshoofd was alleen op het eigen bedrijf werkzaam. Bij navragen bleek ook dat bij bijna alle bedrijven in het studiegebied sprake is van inkomsten van buiten het bedrijf. In de meeste gevallen is er sprake van een ander hoofdberoep. Ook zijn er veel oudere bedrijfshoofden 65 jaar of ouder. Ook elders werkende echtgenotes, loonwerkzaamheden of elders parttime werken vormen belangrijke inkomensbronnen in het studiegebied. Opgemerkt is dat dit ook vroeger al het geval was: vele landbouwbedrijven waren ook in het verleden te klein om van te bestaan: elders werken was noodzaak. Het landbouwbedrijf deed men erbij. Er zijn in het studiegebied eigenlijk op dit moment maar enkele landbouwbedrijven die volledig afhankelijk zijn van het inkomen uit de landbouwsector.

4.2.3 Ontwikkelingsmogelijkheden

Op de vier hoofdberoepslandbouwbedrijven is het bedrijfshoofd zeker van plan om op dezelfde voet voort te gaan. Dat wil zeggen samen met zijn huidige nevenactiviteiten. Men wil als de omstandigheden zich voordoen eventueel grond of quotum bijkopen.

'Een probleem hierbij is de hoogte van de huidige grondprijzen in het gebied, die op dit moment tussen de f 60.000,- en f 70.000,- per hectare liggen. Er komt wel grond vrij, maar veel is de afgelopen jaren naar Natuurmonumenten gegaan.'

Men ziet het vooral zitten in het doorgaan in de melkveehouderijsector: meestal is de stal van voldoende capaciteit om er meer melkkoeien bij te hebben. Investeren in andere landbouwsectoren ziet men het doorgaans niet zitten. Een uitzondering hierop is de varkenshouderij. Ondanks de verliezen en de moeilijke situatie in de afgelopen jaren ziet een enkeling het toch wel zitten. Het zal wel weer een keer beter worden ¹.

Verder is men van mening dat velen er wat bij moeten doen om aan een voldoende inkomen te komen: hierbij scoort het zelf hebben van neveninkomsten (loonwerk, een parttime baan elders) hoog. Ook het buitenshuis werken van de echtgenote levert inkomen voor veel gezinnen op. Vooral deze twee aanvullende inkomensbronnen (zelf of echtgenote elders werken worden het meest genoemd).

Verder zijn de veel bedrijfshoofden met hun hoofdberoep in de landbouw overigens van mening dat men de hoofdtak, veelal melkveehouderij zo goed mogelijk moet doen. Daar moet alle aandacht naar toe gaan. De nevenwerkzaamheden mogen niet ten koste gaan van de hoofdtak.

4.2.4 Neveninkomsten uit recreatie

In het hebben van recreatienevenactiviteiten op het bedrijf (minicamping, logies, caravanstalling) zagen de geïnterviewden niet zitten. Als redenen werden genoemd:

- 'Je moet er ook nogal investeren (toilet, was- en doucheruimte).'
- 'Je bent je vrijheid kwijt.'
- 'Te gevaarlijk voor kinderen hier met al die machines.'
- 'Je moet er het type mens voor zijn.'
- 'Caravanstalling is meer iets voor dichtbij de steden: ze komen hier wel naar toe om te kamperen, maar nadat ze hun caravan bijvoorbeeld in een stad hebben leeg geruimd, brengen ze hem echt niet meer leeg terug hier naar toe om te stallen.'

4.2.5 Neveninkomsten uit natuurbeheer

Veel van de geïnterviewden zien hier niet zo veel in. Het is moeilijk te combineren met de andere bedrijfsactiviteiten. Sommigen zeggen dat het wat meer is voor afbouwende bedrijven:

'Later maaien, na 15 juni, en daarna nog beperkingen, zoals minder bemesting; levert op deze grond een zodanig slechte grasgroei op, dat het voor melkvee niet meer op te vreten is. Vleesvee en zoogkoeien vreten dit nog wel op, maar ik heb een melkveebedrijf.'

¹ Vanaf het voorjaar 2000 is de rentabiliteit in de fokvarkenshouderij verbeterd: biggen brengen meer geld op.

En

'In het oosten van de gemeente Winterswijk gebeurt dit meer dan hier (akkerrandbeheer, beheersregelingen). Gewone boeren doen het niet. Het is voor ons, doorgaande boeren jammer dat deze grond in beheersregime gaat: zo wordt deze grond voor een groot deel aan de landbouw onttrokken voor voerwinning.'

Sommigen zien natuurbeheer wel zitten, mits dit in voldoende mate betaald wordt. Anderen zeggen zelf feitelijk ook aan natuurbeheer te doen (onderhoud singels en houtwallen). Een ander schakelde regelmatig het PAN (Particulier Agrarisch Natuurbeheer)¹ in voor onderhoud en werk in bossen en beplantingen.

'Er zou meer natuurbeheer door boeren gedaan kunnen worden, maar dit moet dan wel in voldoende mate betaald worden met zekerheden op termijn dat die betalingen ook doorgaan.'

4.2.6 Biologische landbouw

Over het algemeen kwam uit de interviews het volgende naar voren: over biologisch boeren wordt door sommigen nagedacht. Vooralsnog is men er echter niet van overtuigd dat het lagere productievermogen van de grond (minder voerwinning) de mogelijke meerprijs voor de melk die men krijgt kan compenseren zodat men op eenzelfde of een hoger inkomen kan uitkomen. Hierbij speelt vooral een rol dat de meerprijs voor melk slechts circa 10 cent per kg melk hoger ligt dan de gangbare prijs. Over andere biologische landbouwproducten blijkt door de meesten niet te worden nagedacht. Wel was er het idee om een sterk biologisch streekmerkproduct neer te zetten (biologische melk of kaas) of scharrelvarkens en deze af te zetten in Duitsland. Dit omdat dit nabij ligt en daar veel meer biologische consumenten zijn.

4.2.7 Belemmeringen op milieu- en ruimtelijke ordeningsgebied

Door de meesten wordt aangegeven dat men zelf vrij weinig last heeft of in het verleden heeft gehad op ruimtelijke ordeningsgebied naar aanleiding van bouwbeperkingen voor uitbreiding van het bedrijf. Ook zijn er geen specifieke problemen met de gemeente geweest naar aanleiding van milieumaatregelen (Ammoniakreductieplannen en dergelijke). Wel heeft men te maken met de landelijke normen en maatregelen voor bestrijdingsmiddelen en mestregels. Wel hebben enkele bedrijven in de buurt van het waterwingebied bij de Dollemansweg en in de buurt van het Korenburgerveen beperkingen opgelegd gekregen bij het uitbreiden van hun bedrijf.

¹ In de PAN werken 16 agrariërs samen aan diverse projecten op het gebied van onderhoud van natuur en landgoederen. Ze gebruiken hierbij veelal eigen materialen. Gemiddeld werd vorig jaar hiermee f 10.000,- per persoon verdiend. In 1999 werkte men aan 60 projecten (bron: artikel 'Particulier Agrarisch Natuurbeheer in Winterswijk' in *De Landeigenaar* van april 2000).

4.2.8 Toekomst omvang productierichtingen

Op de vraag hoe groot men in de nabije toekomst (over ongeveer 10 jaar) moet zijn om met de melkveehouderij een redelijk inkomen te verdienen vonden veel bedrijven dat men eigenlijk minimaal 5 à 6 ton melk zou moeten hebben met ruim 50 ha grond. Op het ogenblik vindt men dat men eigenlijk 4 ton melk moet hebben (in werkelijkheid heeft men momenteel gemiddeld 3 ton melk). Voor een gesloten varkensbedrijf (fokzeugen met biggen die men zelf afmest als vleesvarken) wordt minimaal 150 zeugen genoemd. Voor een fokzeugenbedrijf wordt minimaal 400 fokzeugen en voor een vleesvarkensbedrijf wordt minimaal 2.000 - 3.000 vleesvarkens genoemd.

4.2.9 Verkavelingsituatie

Over het algemeen waren de geïnterviewden tevreden over de nieuwe verkavelingsituatie. Door de pas voltooide ruilverkaveling Winterswijk-West zijn veel percelen uitgeruild en dichter bij huis en wat meer bij elkaar komen te liggen. De waterbeheersing wordt als redelijk ervaren. Over de relatief veel onverharde wegen in het gebied zijn op zich weinig klachten. Men ervaart dit zoals het is; het hoort bij het karakter van het gebied.

Over het voorbije ruilverkavelingsproces werd opgemerkt: in de jaren dat de ruilverkaveling aan de gang was heeft het Bureau Beheer Landbouwgronden vele landbouwgronden verworven van meestal stoppende landbouwers. De meeste van deze gronden zijn later toegedeeld aan natuurbeschermingsinstanties als bufferstrook rond de natuurgebieden (onder andere bufferzone rond het Korenburgerveen). Ook zijn gronden bebost. Relatief weinig grond is later toebedeeld aan de doorgaande landbouwbedrijven. Feitelijk konden deze bedrijven door dit proces en door de concurrentie van BBL op de grondmarkt moeilijk grond verwerven. Zij zijn achter gebleven bij de noodzakelijke economisch-landbouwkundig schaalvergroting.

4.2.10 Beëindigingprocessen

Door verschillende geïnterviewden is aangegeven dat er vele bedrijven in het studiegebied in een beëindigingproces zitten van een voormalig hoofdberoepslandbouwbedrijf. Als het bedrijfshoofd wat ouder wordt en geen opvolger heeft wordt eerst het melkvee verkocht. Soms wordt het melkquotum eerst nog verhuurd (verleest) en wordt een gedeelte van de grond verkocht. Soms houdt men ook nog wat vleesvee of schapen aan. Ook wordt er gras of maïs verkocht of er wordt voor anderen jongvee ingeschaard. Ook beheersovereenkomsten worden soms afgesloten. Alles bij elkaar kan dit redelijk wat inkomen opleveren voor de stoppende agrariër. Dikwijls komt op termijn toch een zoon of dochter in de woning op het voormalige bedrijf. Meestal wordt dan nog wat grond aangehouden. Deze grond wordt gebruikt voor schapen, jongvee, vleesvee of wordt verhuurd aan hoofdberoepbedrijven. De grond van stoppende bedrijven komt dus niet automatisch op de grondmarkt. Wel kan deze grond benut worden voor de overblijvende bedrijven (ruwvoerwinning, mestafzet, inscharing jongvee).

4.2.11 Vrijkomende agrarische gebouwen

Een flink aantal van de geïnterviewden waren van mening dat op termijn wel eens de helft van de bedrijven zouden kunnen stoppen. Op termijn komen dus veel bedrijfsgebouwen vrij. Op de vraag wat men met deze gebouwen zou kunnen doen, antwoorden vrijwel alle geïnterviewden met: 'Slopen.' Men vindt het afbreken van deze gebouwen en het niet terugzetten van enige bebouwing de beste oplossing.

'Het platteland verpaupert dan nog het minste: veel gebouwen die leegstaan worden slecht onderhouden en op termijn is dit geen gezicht meer.'

Het bouwen van burgerwoningen op de vrijgekomen plekken zag men doorgaans niet zitten:

'Voor de overblijvende agrariërs kan dit op termijn de bedrijfsontwikkeling hinderen (stankcirkels en uitbreidingsmogelijkheden).'

En

'Men zou door het afbreken van de stallen wel een extra bouwlocatie toegewezen moeten krijgen in de woonkernen.'

Sommige geïnterviewden zien zelf wel mogelijkheden om eventueel vrijkomende agrarische gebouwen te gaan verhuren.

4.2.12 Relaties met Duitsland

Momenteel zijn er vanuit het studiegebied weinig relaties met Duitsland. In het oostelijk deel van de gemeente zijn er enkele varkenshouders die een varkensstal in Duitsland hebben. Er gaat over en weer geen ruwvoer de grens over. Mest- en melkquotum mogen niet over en weer verhandeld worden. De met de agrarisch sector verwante bedrijvigheid heeft wel meer connecties met Duitsland. Zo levert de Nederlandse krachtvoerhandel aan Duitsland, wordt er vee in Duitsland verzorgd (klauwverzorging: gebeurt ook door agrariërs uit het studiegebied) en hebben de veeartsen er klanten.

De situatie in de landbouw is in Duitsland nogal verschillend van die in ons land: zo hoef je de mest niet onder te werken. Verder zijn er ook geen beperkende perioden in het jaar waarop dat niet mag. Verder zijn de melkquotumkosten in Duitsland een stuk lager dan hier: circa 1 DM per kg melk tegenover hier circa f 4,-. Daar staat tegenover dat de melkprijs in Duitsland circa f 0,10 onder die van Nederland ligt.

4.3 Interviews niet-agrarische sector

4.3.1 Algemeen

Vier interviews zijn gehouden onder niet-agrariërs. Dit waren mensen met de volgende achtergrond: een recreatieondernemer (verhuur van vakantiehuisjes), de beheerder van onder meer het Korenburgerveen (Natuurmonumenten), een vertegenwoordiger van de particuliere natuurbeschermingsinstantie Stichting Marke Vragenderveen en een ambtenaar van de afdeling Ruimtelijke ordening van de Gemeente Winterswijk. Het accent van de interviews lag hier vooral op aspecten die vanuit hun organisatie raken aan de landbouwsector. Voorts zijn wensen geïnventariseerd en is doorgevraagd op eventuele mogelijkheden tot samenwerking met de agrarische sector. Hierna zal per geïnterviewde sector ingegaan worden op de belangrijkste aspecten die in het interview naar voren zijn gekomen.

4.3.2 Recreatie

In het algemeen zijn er tussen de recreatiesector en de landbouw in het gebied geen grote wrijvingen. Wel zijn er incidentele zaken die wel eens spelen, maar in de praktijk van alledag valt dit erg mee. Als incidentele zaken zijn genoemd:

- er is wel eens stank van veebedrijven, maar daar staat ook weer een stuk bekoring tegenover;
- tractoren op wegen: soms kunnen toeristen er niet meer door (geldt ook andersom);
- zwerfvuil langs wegen en weilanden;
- overlast door honden aan vee.

Opgemerkt is verder dat in het gebied door agrariërs praktisch geen huisjes worden verhuurd. Meer ten zuiden van Winterswijk vindt dit wel plaats (vooral verhuur aan groepen). Als concurrentie wordt dit als zodanig niet ervaren: het is namelijk een ander soort publiek. Voor een gebied moet je eigenlijk allerlei accommodaties kunnen aanbieden: dat is het beste. Zo telt de gemeente Winterswijk ongeveer 30 minicampings. Ook dit is weer een ander soort publiek en is op zich goed voor de gehele streek. Voorwaarde moet evenwel zijn dat het kampeerterrein goed afgeschermd wordt van de omgeving met een goede beplanting: allerlei kleuren van de regenboog van caravans en tenten passen niet goed in het landschap. Logies met ontbijt op de boerderij zou ook wellicht een goed alternatief kunnen zijn voor sommige landbouwers. Je krijgt zo ook weer meer verschillende toeristische producten. Je moet hier evenwel het type mens voor zijn (flexibel en gastvrij en goed met mensen op kunnen schieten).

Samenwerking van de landbouw met de recreatiesector vindt op sommige aspecten al plaats. Zo stellen sommige bedrijven twee keer per jaar hun bedrijf open voor toeristen. Dit is dan opgenomen in een toeristische fietsroute. Men kan dan zelf bepalen naar welk bedrijf men gaat. De toeristen die eraan meedoen zijn erg enthousiast. Aangegeven wordt dat dit vanuit de recreatiesector bezien, best heel wat vaker zou mogen. Op dit moment zijn er zo'n vier wandel- en fietsroutes in het gebied. Uitbreiding hiervan zou een goede zaak zijn. Ook een systeem van voetpaden (net als in Engeland) over landbouwgronden zou het totale

pakket in kwaliteit doen toenemen. Voorwaarde is dan wel dat de mentaliteit goed is. Dit betekent: geen openstaande hekken en geen vuilnis achterlaten. Tot nu toe geldt bij de agrariërs: op mijn land geen polonaise. Ook meer fietspaden (ook over landbouwgrond) zou een goede zaak zijn.

Sommige landbouwers die tijd over hebben in het seizoen organiseren huifkartochten. Dit wordt door toeristen erg gewaardeerd. Misschien is hier uitbreiding van mogelijk. Ook meer samenwerking tussen de natuur- en de recreatiesector is wenselijk: ook hier zouden meer voet- en fietspaden door de natuurgebieden het totale toeristische product kunnen verbeteren. Een grote vooruitgang is dat men nu sinds vorig jaar een wandeling door het Meddose Veen kan maken. Dit wordt door toeristen erg gewaardeerd. De ontsluiting van het Korenburgerveen is slecht: er lopen wel paden maar het is erg drassig en de kans dat je verdwaalt is levensgroot. Er worden wel wandelingen in het Korenburgerveen georganiseerd maar steeds op wisselende tijden. Eén keer in de week op een vaste tijd zou veel beter zijn: dan kan dat beter bekend gemaakt worden. Doordat door waterbeheersingsmaatregelen het Korenburgerveen recent veel natter is geworden kunnen in droge zomers waarschijnlijk meer muggen verwacht worden, wat voor recreanten hinder kan opleveren.

Wat de verdere toeristische uitbreidingsmogelijkheden in het gebied betreft, er staan op het ogenblik 133 vakantiehuisjes: Kooiveld (60) en het Rommelgebergte (73). Momenteel worden er 46 bijgebouwd. In het gehele gebied mogen er volgens het bestemmingsplan 250 staan. Er zouden er dus nog 70 bij mogen.

Andere zaken die genoemd zijn om de toeristische infrastructuur in het gebied te verbeteren zijn:

- liever betonblokken-banen (twee betonbanen voor de wielen van auto's met daartussen graspaden) in plaats van de verharde wegen. In de winter en de herfst is het hier een grote modderpoel met al die onverharde wegen;
- meer ANWB-paddestoelen en andere richtingwijzers;
- banken zijn er wel voldoende; enkele picknickplaatsen erbij is wenselijk;
- de afslag op de Groenloseweg naar het gebied is gevaarlijk. Er schijnt alleen een uitvoegstrook van Provinciale Waterstaat aangelegd te mogen worden als de Kattenbergweg verhard is. Dit mag weer niet van de gemeente.

4.3.3 Natuur

Vereniging Natuurmonumenten

De Vereniging Natuurmonumenten beheert een groot oppervlak natuurterreinen in het studiegebied: dit betreft het Korenburgerveen (circa 320 ha) en bufferzones rond het Korenburgerveen + een stuk van het Meddose Veen + een stuk van het Vragenderveen (samen circa 180 ha). Ook het in het studiegebied gelegen landgoed het Mentink (128 ha eigendom) is van Natuurmonumenten.

Tussen de landbouwsector en de natuur die Natuurmonumenten beheert zijn nogal wat relaties: Natuurmonumenten heeft zowel bouwland als grasland in eigendom. Deze worden allen min of meer landbouwkundig gebruikt. Sommige gronden zijn verpacht aan agrariërs of worden onder restricties verhuurd. Er wordt waar mogelijk zoveel mogelijk samengewerkt met de landbouwsector.

'Alle bouwlanden zijn verpacht (onder normale condities) of verhuurd (23 ha) onder restricties (geen bestrijdingsmiddelen, biologisch en maximaal gemiddeld 15 ton mest/ha).'

'Het grasland kent twee typen beheer: als hooiland of als weiland. Circa 12-15 ha wordt als hooiland zelf beheerd. Het wordt 1 keer per jaar gemaaid en afgevoerd. Het hooi is soms verkoopbaar. De wat rijkere graslanden in de bufferzone rond het Korenburger-veen worden soms verhuurd. Ze mogen beweid worden van 1 mei tot 31 oktober met maximaal 3 grootvee-eenheden (gve) per ha. Ongeveer 40 ha wordt na 15 juni gemaaid en wordt nageweid. Het uiteindelijke doel, dat na ongeveer 10 jaar bereikt wordt is teruggaan naar een beweiding van 1 gve per 3 ha.'

'Op de weilanden op het Mentink zal waarschijnlijk wel bemesting toegestaan worden, omdat anders deze gronden te schraal worden voor landbouwkundige exploitatie (erg arme zandgrond): Het moet wel een cultuurlandschap blijven.'

Soms worden ook agrariërs ingeschakeld om bepaalde werkzaamheden (in loonwerk) uit te voeren. Het vorig jaar aangelegde plankenpad in het Meddose Veen is aangelegd door het PAN (Particulier Agrarisch Natuurbeheer). Natuurmonumenten hoopt dat er in de toekomst voldoende boeren zullen zijn die mee willen werken aan wat Natuurmonumenten rond en in het veen wil realiseren. Ook voor de instandhouding van het typische Winterswijkse cultuurlandschap zijn agrariërs nodig.

'Een overgang naar biologische landbouw zou Natuurmonumenten welkom zijn. Deze bedrijven zullen dan waarschijnlijk tussen de 60 en 80 ha groot moeten zijn voor een voldoende inkomen.'

Voor de landbouwsector in het studiegebied ziet Natuurmonumenten mogelijkheden voor vormen van natuur- en landschapsproductie (met betaling door de recreant of de recreatiesector). Genoemd zijn: walnoten, ortolaan (kleine trekvogel), vloeiveiden, heide. Andere zaken die voor Natuurmonumenten in het studiegebied van belang zijn:

- de dreiging van een eventueel industriegebied aan de westkant van Winterswijk tegen het Mentink aan;
- de aantasting van het essenlandschap door woningbouw op voormalige esgronden;
- de toenemende druk om meer onverharde wegen te gaan verharren;
- grootschalige recreatieontwikkelingen (parken/terreinen): houdt het gebied a.u.b. geschikt voor kleinschalige recreatie (wandelen/fietsen);
- permanente bewoning van recreatiewoningen.

Om aan de behoefte aan wandelen door natuurgebieden voor de recreant meer tegemoet te komen worden er momenteel plannen gemaakt voor uitgezette paden in het Mentink en het Korenburgerveen. Voor volgend jaar moet een wandelroute door het Mentink gerealiseerd worden.

In de Stichting, die opgericht is in 1956, zijn 29 mensen actief betrokken. In totaal wordt 75 ha beheerd. Dit betreft zowel gronden in het Vragenderveen (50 ha) als in de bufferzone er rondom (25 ha). Deze 75 ha grond is in eigendom bij 40 personen (meest agrariërs).

Het beheer in de bufferzone is zodanig dat dit gericht is op een landbouwkundige exploitatie van rond 1930: dat wil zeggen kleinschalig met veel houtwallen. Alle sloten zijn dichtgemaakt, de drainage is kapot gemaakt, er wordt geen onkruid bestreden, geen kunstmest of andere mest gebruikt, de afrasteringen zijn weggehaald (alleen houtwallen als perceelsscheiding). Het gebied is 2 jaar geleden zo ingericht. Op dit moment wordt er nog 2 keer per jaar gras afgehaald. Om toerbeurt wordt de helft van het gebied gemaaid na 15 juni of de andere helft beweid na 1 mei (alleen beweiding met rundvee). Op dit moment wordt het nog (net) verhuurd voor f 200,- per hectare; daarnaast wordt f 185,- overheids-subsidie ontvangen.

'Omdat de grond steeds schraler wordt, zal verhuur van de gronden in de bufferzone in de toekomst waarschijnlijk niet meer lukken: waarschijnlijk verhuren we over twee jaar zonder dat daar inkomsten tegenover staan. Over 4 jaar zullen we moeten gaan betalen. We bouwen nu hiervoor een buffer op. We hebben tot nu toe ook waterschapslasten moeten betalen in de bufferzone: er loopt hierover een bezwaarprocedure. We zullen proberen het gebied onder het programma Beheer te krijgen, zodat op termijn de financiering van het gebied rond te zetten is.'

De Stichting streeft naar een grote betrokkenheid van de leden. Binnen de Stichting zijn een aantal werkgroepen actief (onder meer 't Veen, tweede tak, pr, financiën). De voorzitters van de werkgroepen zitten in het bestuur van de Stichting. Het is allemaal vrijwilligerswerk. De Stichting participeert ook in de projectgroep Korenburgerveen, waarin ook Natuurmonumenten en de gemeente Winterswijk participeren.

'Het Vragenderveen is niet vrij toegankelijk. Wel zijn er rondleidingen onder leiding van gidsen (er zijn 9 gidsen).'

'Een voorwaarde voor financiering vanuit het programma Beheer is voldoende toegankelijkheid. Dus misschien moeten we wat aan de openstelling gaan doen.'

'Met behulp van onder meer WCL-geld hebben we recent een schuilhut en een picknickplaats aangelegd. De vuilnisbak op de picknickplaats wordt door een vrijwilliger leeg gemaakt.'

'De Stichting wil graag dat de landbouw een goede boterham in het gebied kan verdienen. Als je niet oppast krijg je op termijn 3 of 4 grote mammoetbedrijven. Dit zou het karakter van het gebied erg aantasten. Of je dat proces met bijvoorbeeld met wat neveninkomsten uit natuurbeheer kan stoppen is zeer de vraag: f 5.000,- erbij voor natuurbeheer is al heel wat, maar feitelijk stelt het nog niet zo veel voor. Voor onderhoud voor beken door landbouwers wordt f 35,- tot f 40,- per uur betaald. Op zich is

dit mooi meegenomen. Voor natuurbeheer wordt dikwijls rond de f 2.000,- per hectare betaald. Vroeger verhuurden vele afbouwende landbouwers grond aan de andere overblijvende landbouwbedrijven. Omdat er nu meer aan natuurbeheer wordt gedaan, werkt dit dus feitelijk nadelig uit voor de doorgaande landbouwbedrijven. Eigenlijk moet natuurbeheer meer verweven worden met de gangbare landbouw. Dus ook jonge boeren zouden het meer moeten doen. Van belang bij de gronden in de bufferzone is ook de Minas-regeling: de gebruikte grond wordt nu voor de helft meegeteld. Voor varkensmest die nu buiten het gebied afgezet moet worden, moet nu f 35,- per m³¹ betaald worden.'

4.3.4 Gemeente Winterswijk

Het studiegebied valt onder het vigerende bestemmingsplan Winterswijk-West (in 1987 vastgesteld door de gemeenteraad en in 1991 onherroepelijk geworden).

In het kader van het Ammoniakreductieplan zijn uitbreidingen van de bedrijfsgebouwen in de buurt van het Meddose en Korenburgerveen aan een aanlegplicht onderworpen. In de rest van het studiegebied heeft elk agrarisch bedrijf een bouwblok gekregen tot een maximale oppervlakte van 2.500 m². Verder zijn er wel maximale beperkingen aan nok- en goothoogtes van bedrijfsgebouwen, mestsilos en woningen. In het gebied tussen de Groenlose weg en de oude spoorlijn mag ook (beperkt) een nieuw bedrijf zich vestigen; ook als er nog geen bedrijfsgebouw staat. Dit mits de noodzaak daarvoor aanwezig is.

Voor de minicampings bij vele agrarische bedrijven in de gemeente (nu 20-30) geldt het volgende beleid: maximaal 10 standplaatsen. In het hoogseizoen 5 meer. Verder moet de minicamping voldoende landschappelijk ingepast zijn (af- en ingroening), voldoende sanitaire voorzieningen hebben en op het bouwperceel gelegen zijn.

Voor logies geldt: binnen de bestemming van de burger- en agrarische bebouwing mag men eventueel hier voor verbouwen.

Voor vrijkomende agrarische gebouwen geldt dat deze, geënt op het streekplan, onder een aantal voorwaarden hergebruikt mogen worden. Tot nu toe is in de gehele gemeente dit twee keer gebeurd: twee voormalige agrarische bedrijfsgebouwen zijn kantoren geworden. De kleinschaligheid staat hierbij voorop. Wat altijd al een beleid hier in Winterswijk is geweest, is dat de aan elkaar gekoppelde huisschuur gebouwen, na opheffing van het agrarisch bouwperceel, omgebouwd mogen worden tot twee woningen aan elkaar: dit ter behoud van het streekkarakter van dit type bebouwing.

Volgens de nieuwe reconstructiewet mag bij sanering voor elk weggegaan agrarisch bedrijfsgebouw een woning neergezet worden. Voor de gemeente was de uitwerking en het gevolg van deze wet in het voorjaar van 2000 nog onduidelijk.

In het gebied zijn er geen gemeentelijke beperkingen voor bijvoorbeeld voetpaden of fietspaden over boerenland. Dit geldt ook bijvoorbeeld voor meer banken en picknickplaatsen. De vele onverharde wegen in het gebied zijn meestal van de gemeente. Deze zullen

¹ Een berekening van de geïnterviewde voor een bedrijf met 3.000 vleesvarkens zonder grond levert de volgende mestafzetkosten op: 0,5 m³ per vleesvarken x 2,8 aantal vleesvarkens per jaar per plek x 3.000 x f 35,- = f 147.000,-.

onverhard blijven. Ze maken deel uit van het karakter van het gebied. Wat de huidige nieuwbouw van de extra recreatiewoningen nabij het Rommelgebergte betreft; er mogen er nog wat bijkomen. Het bestemmingsplan biedt ruimte voor in totaal 250 recreatiewoningen.

De algemene landbouwstructuur wordt als allesbehalve optimaal beschouwd. Er zijn weinig ontwikkelingsmogelijkheden. De gemeente heeft evenwel geen specifiek beleid om bepaalde landbouwzaken te ontwikkelen. Wel wil de gemeente zich positief opstellen om bepaalde projecten die door de landbouwsector worden opgezet te ondersteunen om de natuur en het landschap zoals dat er nu is in de gemeente te behouden en te versterken.

Er zijn momenteel geen directe grondclaims in het studiegebied voorzien. Wel komt dichtbij het ziekenhuis en de zuivel(kaas)fabriek aan de westkant van Winterswijk een nieuw treinstation. De vraag naar nieuwe industrieterreinen is in Winterswijk vrij groot. Meestal zijn dit al bestaande bedrijven die willen uitbreiden. Een eventueel nieuw terrein komt evenwel niet in of nabij het studiegebied: er wordt meer aan invulling van bestaande terreinen en een uitbreiding aan de zuidkant van Winterswijk voorzien.

4.4 Discussiebijeenkomsten

4.4.1 Algemeen

In het gebied zijn drie discussiebijeenkomsten gehouden. Voor deze bijeenkomsten zijn uitgenodigd en gekomen:

- een groep land- en tuinbouwers uit het gebied, voorzitter GLTO-kring Winterswijk, lid gemeenteraad;
- agribusiness (loonwerker, boekhoudkantoor, Rabobank, veevoerleverancier, Dumeco Vee en Vlees);
- andere betrokkenen bij het gebied (WCL, gemeente Winterswijk, SPA-Servicecentrum Plattelandsontwikkeling Achterhoek, Ondernemersvereniging).

Er is in elke groep gediscussieerd aan de hand van verschillende concluderende stellingen die al uit het onderzoek naar voren waren gekomen. In deze paragraaf zal achtereenvolgens verslag worden gedaan van de belangrijkste punten die uit deze drie discussiebijeenkomsten naar voren zijn gekomen.

4.4.2 Discussiebijeenkomst land- en tuinbouwers

Aanwezig waren 8 land- en tuinbouwers:

- twee waren recent deels of geheel gestopt met het bedrijf;
- twee gespecialiseerd op melkvee;
- één gemengd varkenshouder/boomkwekerij;
- twee waarvan de hoofdactiviteit elders lag;
- één gepensioneerde melkveehouder: bedrijf overgedaan (rundvee met varkens); twee kinderen hebben een bedrijf in het gebied.

Er is gediscussieerd over de volgende 3 stellingen/vragen:

1. *De ontwikkeling van de landbouw in het gebied is de afgelopen jaren ongunstig geweest: sterke vermindering aantal bedrijven, productie -10%, cultuurgrond -20%, melkquotum -10%, lagere inkomens. Ervaart u dit ook zo? Wat ziet u als kansen voor de landbouwsector?*

Sommige boeren brengen de nuancering aan dat het beeld misschien zo is voor het hele gebied maar dat er op bedrijfsniveau duidelijk verschillen kunnen zijn tussen de bedrijven. Voor een aantal bedrijven zal er geen toekomst zijn maar voor een aantal weer wel. Algemeen wordt gesteld dat een goed lopend bedrijf wordt bedreigd door allerlei maatregelen van bovenaf. De overheid is nu bezig met een reconstructiewet en met veel natuurontwikkeling: dit zet de bedrijfsontwikkeling op slot. Gevoelsmatig zit het gebied de Winterswijkse Poort meer op slot dan andere gebieden in Nederland. Hierdoor krijgt de landbouw ook een slechtere concurrentiepositie ten opzichte van andere gebieden. Vervolgens is in de discussie de verhuur van natuurgronden aan de orde geweest. Het wordt als een bedreiging gezien dat de landbouwers uit de Winterswijkse Poort geen of onder strenge voorwaarden gebruik kunnen maken van de natuurgronden. In de praktijk blijkt bijvoorbeeld dat dergelijke gronden verhuurd worden aan boeren buiten het gebied en dat de gronden niet meetellen voor de mestboekhouding.

Naast deze bedreigingen, zo werd gesteld, zijn er nog wel meer bedreigingen voor ondernemers in het gebied te noemen. Echter, de bedreigingen kunnen juist omgebogen worden naar kansen want daar liggen de mogelijkheden voor de ondernemers in het gebied. Om dit te kunnen realiseren, zal er wel onderling samengewerkt dienen te worden. Voor de Winterswijkse Poort zou dit betekenen dat uitgaande van de sterke natuurclaim die er op het gebied ligt, deze bedreiging benut zou moeten worden om kansen te benoemen. In de discussie was men het hier nog niet mee eens. Als kans voor de landbouwsector in het gebied wordt de mogelijkheid van een tuinbouw tak genoemd. Momenteel is dit een vrij onbekende tak voor ondernemers in de Winterswijkse Poort. Wel is er al iemand begonnen met boomkwekerij; dit is kleinschalig en wordt als arbeidsintensief ervaren. Omdat er nog nauwelijks tuinbouwactiviteiten zijn in het gebied, is de ondernemer ook een pionier en mist hij bijvoorbeeld het kenniscentrum zoals dat in het Westen van Nederland wel aanwezig is. In de praktijk blijken de financiers ook niet altijd evenveel vertrouwen te hebben in dergelijke nieuwe initiatieven. Verder wordt er bij kansen gedacht aan:

- minicamping: hiervan vindt men wel dat er veel geïnvesteerd moet worden in verhouding tot de opbrengsten. De opbrengsten zouden ook niet opwegen tegen het verlies aan inkomsten uit gangbare landbouwactiviteiten. Ook blijkt er bij de ondernemers weinig enthousiasme te zijn om iets met recreatie of toerisme te gaan doen. Als argument wordt gebruikt dat je altijd beschikbaar moet zijn voor de gasten en daardoor je vrijheid kwijt bent die je als boer juist zo gewend bent;
- boerderijterras en theehuis: hiervan wordt gezegd dat er al voldoende café- en horecagelegenheden in het gebied zitten. Verder zal er voor deze initiatieven ook geen tapvergunning met betrekking tot alcoholische dranken worden afgegeven;
- verhuur van paardenstallen;
- stalling voor caravans.

2. *Over neveninkomsten uit natuurbeheer of recreatie wordt doorgaans negatief gedacht. Is dat terecht?*

Natuurbeheer

In het gebied wordt serieus gedacht over natuurbeheer en in de praktijk blijken ook al een aantal bedrijven hier actief mee te zijn. Er is dan sprake van natuurbeheer op eigen gronden door middel van beheersovereenkomsten. Gezien de sterke natuurclaim in het gebied is dit ook niet zo verwonderlijk. De mogelijkheid van natuurbeheer in opdracht van een natuurbeheerorganisatie, zijnde Natuurmonumenten, gebeurt nog weinig.

Ten aanzien van Natuurmonumenten wordt de stelling geponeerd dat de boer die gronden voor Natuurmonumenten beheert eigenlijk een vergoeding zou moeten krijgen in plaats van andersom. Ook hier kwam de ergernis naar voren dat de boeren vinden dat Natuurmonumenten niet coöperatief genoeg is richting landbouw en allerlei dingen wil met gronden op haar voorwaarden. Vanuit de landbouw wordt er op aangedrongen deze gronden mee te laten tellen in de Minas-boekhouding. Tevens zou er bij het inscharen op natuurgronden meer gebruikgemaakt moeten worden van Hollands vee in plaats van andersoortig vee. Met betrekking tot de beheersovereenkomsten kwam nog naar voren dat men de overheid als een onbetrouwbare partner ziet omdat een beheersvergoeding in hoogte en duur aangepast kan worden bij verlenging. Voor de landbouwers is dit vanuit de continuïteitsgedachte minder optimaal.

Recreatie

Toeristisch recreatieve voorzieningen zijn al bij kansen voor de landbouw aan de orde gekomen. Ook hier werden weer een aantal mogelijkheden genoemd als minicamping, verhuur gebouwen, rondleidingen verzorgen en parkeerplaatsen exploiteren.

Bij alle mogelijkheden werd gesteld dat de tijd die dergelijke activiteiten kosten in overeenstemming moet zijn met de opbrengsten. Verder moet de ondernemer dergelijke activiteiten willen en kunnen. Al pratende werd wel duidelijk dat men (nog) niet erg enthousiast hiervoor was. Zo verwacht men bij rondleidingen dat je als boer 24 uur per dag 7 dagen in de week beschikbaar moet zijn. In de praktijk blijkt dat je als ondernemer je eigen grenzen hierover kunt aangeven: je bepaalt zelf op welke dagen en op welke tijden het bedrijf opengesteld is voor betalende bezoekers. De bezoekers kunnen daarnaast ook nog een kopje koffie en thee met wat erbij nuttigen à raison van 5 gulden per persoon.

Sommige nadelen van het gebied (zoals bijvoorbeeld muggen) worden als een belemmering gezien voor het ontwikkelen van een minicamping dan wel rondleidingen in de natuur. Verder kan actief worden met recreatie ook betekenen dat er samengewerkt gaat worden tussen de verschillende ondernemers die allemaal iets verschillend aanbieden. Zo kan de ene boer rondleidingen geven op zijn bedrijf terwijl hij ook gebruik kan maken van een gids die dat voor hem verzorgd.

Daarnaast is er nog gediscussieerd over de mensen die op een camping of recreatiepark verblijven voor hun vakantie. Deze mensen kunnen gezien worden als een potentiële markt waar gebruik van gemaakt kan worden in termen van verleiden tot het doen van iets in het gebied, uiteraard tegen betaling. In de praktijk wordt daar vrij weinig mee gedaan.

3. *Natuur, cultuur, rust en ruimte zijn sterke punten in het gebied. De landbouw zou deze punten kunnen uitbuiten door gezamenlijk een sterk streekwaliteitskeurmerk neer te zetten. Hoe denkt u hier over?*

Gesteld wordt dat mensen in Nederland over het algemeen te weinig over hebben voor hun voedselpakket. Vervolgens is het nog maar de vraag waar je die producten tegen een meerprijs zou kunnen afzetten met bijbehorende hoge promotie- en distributiekosten. Kortom, de hele keurmerkdiscussie strandt op de kostenstructuur die te hoog is ten opzichte van de verwachte opbrengsten. Dit verhaal zou ook opgaan voor biologische melk. Er wordt nog wel opgemerkt dat misschien Natuurmonumenten als trekker van een dergelijk initiatief zinvol zou zijn omdat zij én beschikken over financiën én landelijk actief zijn. Hierdoor zou er wel minder sprake zijn van een streekproduct maar eerder van een Natuurmonumentenproduct.

4.4.3 Discussiebijeenkomst agribusiness

Gediscussieerd is er over de volgende 4 stellingen:

1. *De ontwikkeling van de landbouw in het gebied is de afgelopen jaren ongunstig geweest: sterke vermindering aantal bedrijven, productie -10%, cultuurgrond -20%, melkquotum -10%, lagere inkomens. Ervaart u dit ook zo? Wat ziet u als kansen voor de landbouwsector?*

De ervaringen van de agribusiness stemmen overeen met deze gegevens. Men vraagt zich af of de vermindering van het aantal bedrijven wel zo erg is. Dit biedt ook weer kansen voor de doorgaande bedrijven. Omdat het totale landbouwareaal en ook de productiecapaciteit (minder melkquotum) achteruit gegaan is, benut men blijkbaar deze kans niet. Een verklaring hiervoor werd ook door één van de deelnemers gegeven: historisch gezien waren er veel pachtbedrijven. Dit heeft bepaalde landbouwkundige ontwikkelingen geremd (bijvoorbeeld vernieuwing van de stallen). Men durfde in het algemeen minder te ondernemen, omdat men meestal instemming van de verpachter nodig had.

De lagere landbouwincomens zijn een landelijk probleem: voor de producten wordt te weinig betaald; er is veel concurrentie. Men heeft te weinig oog voor het product uit eigen land of streek. Eigenlijk gaat het economisch te goed: in economisch mindere tijden heeft men meer oog voor het eigen product. Vanuit de vleessector wordt opgemerkt dat op dit moment de voedsel(vlees)veiligheid bij de consument belangrijker is dan het welzijn van het dier en het milieu. De kansen voor de bedrijven worden als beperkt gezien: voor een enkeling wat in de recreatiesector (minicamping); ook de omvang van de markt van biologische producten (melk) of scharrelvlees wordt als beperkt gezien. Natuurbeheer kan ook een inkomensbron vormen, mits dit voldoende betaald wordt. Aan de toegevoegde waarde van de recreatiesector wordt soms getwijfeld (vervuiling, minimale koop van streekproducten door recreanten).

2. *Welke verbeteringen/veranderingen zijn er gezien vanuit uw eigen werkzaamheden mogelijk in de samenwerking met de landbouwsector?*

Alle vertegenwoordigers van de agribusiness zeiden ook te kunnen merken dat het in de landbouwsector in Winterswijk minder wordt: men heeft minder klandizie. Het antwoord van de agribusiness is onder meer verbreden en meer samenwerken.

Zo wordt loonwerk nu ook veel buiten de landbouwsector verricht en wordt er meer en meer samengewerkt met andere loonwerkers of er worden gezamenlijk machines aangeschaft. Overmechanisatie komt zowel bij loonwerker als agrariër veel minder voor dan vroeger. De vroegere klanten van de Rabobank waren vroeger voor de helft agrariërs; nu nog maar voor een zesde. Mengvoerfabrikanten werken nu onderling veel meer samen. Tevens besteden zij nu ook aandacht aan de mestafzet. Het is erg belangrijk dat dit goed gebeurt. Landbouwboekhoudkantoren verbreden hun werkterrein richting andere initiatieven (plattelandsvernieuwend activiteiten, ondersteunen biogas-mestverkinginstallatie, ondersteunen initiatieven van agrariërs en advisering bij de regelgeving van onder meer het mestbeleid). Dumeco is sinds een jaar duidelijk in gesprek met Dierenwelzijnorganisaties (Stichting Lekker Dier, Milieudefensie, Dierenbescherming). Dit is winst voor het dierenwelzijn en op termijn voor de sector. Kostenbesparende mogelijkheden zitten ook nog in meer samenwerking bij veetransporten. Ook mesttransporten kunnen nog wel efficiënter.

Een gezamenlijk belang wordt ook gezien in de imagoverbetering van de landbouwsector. Opgemerkt wordt verder dat op het ogenblik de positie van de boeren als voedselproducent bijna niet gezien wordt. Men wordt als het ware ondergesneeuwd door de macht van grote maatschappelijke groeperingen. Veel boeren ervaren dit als een bedreiging.

3. *Duitsland ligt nabij. Kunnen meer grensoverschrijdende activiteiten een positieve impuls geven aan de landbouwsector, uw bedrijf/organisatie of de streek?*

In Duitsland ligt het voor loonwerkzaamheden erg moeilijk. Loonwerk wordt in Duitsland namelijk aangeduid als dienst: diensten worden extra belast in Duitsland. In verband met de Duitse fiscale wetgeving moet je op dit gebied of erg klein of een heel grootschalig bedrijf zijn.

In Duitsland heeft men een gebrek aan mineralen: het is evenwel verboden om mest vanuit Nederland naar Duitsland te vervoeren. Dumeco levert vlees aan Duitsland en verkoopt ook vee aan slachterijen.

De vertegenwoordiger van de mengvoerindustrie zegt dat het moeilijk mengvoer verkopen is aan Duitse agrariërs: men let erg sterk op de prijs. Sommige collega's verkopen wel wat in Duitsland.

Enkele agrarische bedrijven uit de omgeving (4 à 5 de afgelopen 2 jaar) willen zich in Duitsland vestigen of hebben zich daar gevestigd. Voor de financiering verwijst de Rabobank deze bedrijven meestal door naar een Duitse bank: als lokale bank is het voor ons geen speerpunt om in Duitsland bedrijven te gaan financieren. Overigens zijn dergelijke activiteiten vrijwel alleen weggelegd voor hoog ontwikkelde bedrijven. Voor de Minasboekhouding telt grond in Duitsland tot 25 km afstand mee: het hebben van grond in Duitsland kan zo gunstig zijn. Ook in verband met wisselbouw kan het voor akkerbouwers

voordelig zijn om grond te huren in Duitsland (bijvoorbeeld voor bollen: wisselbouw is noodzakelijk). Dit kan ook met veehouders. Het is wel moeilijk om het een en ander in Duitsland gerealiseerd te krijgen: er zijn evenwel veel regels die dit bemoeilijken; dikwijls lopen initiatieven vast in de verschillende regels die aan weerszijden van de grens gelden.

In Duitsland ziet men mogelijkheden voor de afzet van biologische producten. De consument in Duitsland koopt veel meer biologische producten dan die in ons land: men heeft er het geld voor over. De recent opgestarte biologische markt in Winterswijk kan mogelijk nogal wat producten aan onder meer Duitse toeristen verkopen. Op deze markt zijn overigens maar twee producenten uit Winterswijk zelf die biologische producten aanbieden. Net over de grens wordt een mestverwerkinginstallatie (biogas) gebouwd (gericht op Bocholt). In Winterswijk is voor een dergelijke installatie geen vergunning verleend.

4. *Natuur, cultuur, rust en ruimte zijn sterke punten in het gebied. De landbouw zou deze punten kunnen uitbuiten door gezamenlijk een sterk kwaliteitskeurmerk neer te zetten. Hoe denkt u hierover?*

Vanuit de vleessector wordt opgemerkt dat het in de markt zetten van een dergelijk product een moeilijke zaak is: voor scharrelvlees is dit al geprobeerd. Deels lukt dit (Engeland, Roergebied). Het blijft evenwel een kleine markt. Een probleem is ook dat het gehele beest vermarkt moet kunnen worden. Daarnaast is het van belang dat het onderscheidend vermogen van een kwalitatief goed product moeilijk is; heel Nederland moet voldoen aan de milieuwetgeving en heeft zo betere producten.

Algemeen opgemerkt werd dat een kwaliteitskeurmerk alleen werkt als er grote organisaties en/of bedrijven achter staan (bijvoorbeeld Friesland Coberco Dairy Foods): het is niet iets voor enkele individuen (anders is het dikwijls: veel bloed, zweet en tranen). Opgemerkt werd dat er mogelijk ook weerstand is bij grote organisaties: doordat er een bepaalde kwaliteit aan een apart product of productiewijze gegeven wordt geeft je als bedrijf eigenlijk een soort diskwalificatie aan je andere product(en).

4.4.4 Discussiebijeenkomst andere betrokkenen

Gediscussieerd is over de volgende 4 stellingen en/of vragen:

1. *De ontwikkeling van de landbouw in het gebied is de afgelopen jaren ongunstig geweest: sterke vermindering aantal bedrijven, productie -10%, cultuurgrond -20%, melkquotum -10%, lagere inkomens. Ervaart u dit ook zo? Wat ziet u als kansen voor de landbouwsector?*

Het is mogelijk om in de Winterswijkse Poort een beperkt aantal grotere intensieve landbouwbedrijven te behouden (eventueel na schaalvergroting). Voor de overige bedrijven geldt dat deze zich zouden moeten richten op extensief, ecologisch en duurzaam produceren. De agrariër moet worden gezien als een plattelandsondernemer. Dit houdt in dat deze ondernemers zich ook bezig gaan houden met zaken die buiten de agrarische sector liggen.

Dit biedt een aantal kansen die het voortbestaan veilig kunnen stellen. Gedacht kan worden aan:

- parkbeheer (natuurpark met landbouwers/actoren);
- verhuur van bedrijfsgebouwen;
- outdoor activiteiten;
- educatieve functie (studieobject, kenniscentrum MDL, high tech);
- groen bedrijventerrein (in de overgangszones, ingegroend);
- meervoudig duurzaam bouwen: functies combineren.

Wanneer er sprake is van functieverbreiding van de agrariërs moet worden gerede-neerd vanuit de doelstelling van het gebied en moet binnen de randvoorwaarden worden geopereerd. Dus eerst top-down de doelstelling duidelijk krijgen en dan vervolgens deze bottom-up gaan uitwerken.

2. *Natuur, cultuur, rust en ruimte zijn sterke punten in de streek. Kunnen deze punten meer worden versterkt? Kunnen ze meer worden geëxploiteerd? Kan dit beide?*

Dit is nader uitgewerkt aan de hand van de geformuleerde doelstelling voor het gebied. Deze groep koos voor de volgende doelstelling: *De Winterswijkse Poort is een multifuncti-oneel gebied waarin landbouw en natuur samengaan en de cultuur van het gebied behouden wordt.*

Dit zou moeten worden verwezenlijkt onder de volgende randvoorwaarden die aan activiteiten in het gebied zouden moeten worden gesteld:

- duurzaam grondgebruik;
- zeker geen massatoerisme;
- de gebruiker betaalt waar mogelijk;
- het lokale bedrijfsleven moet ervan mee profiteren;
- de toegang tot het gebied moet optimaal zijn (zowel voor de bezoekers als voor de draagkracht van het gebied);
- mag niet afhankelijk blijven van overheidsstromen maar moet zichzelf kunnen finan-cieren, inkomensgarantie voor betrokkenen;
- duidelijke regelgeving;
- er moet worden ingespeeld op de marketing p's (product, plaats, prijs, promotie, per-soneel);
- het moet voor de consument duidelijk zijn waarom het een interessant gebied is (= promotie/communicatie);
- meervoudig duurzaam bouwen: functies combineren;
- geen pretpark.

Bij de randvoorwaarden is het van belang vast te stellen wie deze bepaalt, hoe deze zo helder mogelijk geformuleerd en tevens gecommuniceerd kunnen worden.

3. *Zijn er wensen die bij u of uw organisatie leven met betrekking tot het gebied? Wat zou u willen veranderen of verbeterd willen zien?*

De Winterswijkse Poort moet worden gekoesterd als een mooi natuurgebied. Wanneer je dit gebied wilt beschermen, moet je in andere delen van Winterswijk wel ruimte creëren

voor bedrijven om zich daar te kunnen vestigen. De ontsluiting en toegankelijkheid van de Winterswijkse Poort moet worden verbeterd. Dit kan echter alleen gerealiseerd worden wanneer wordt voorkomen dat de druk op de kwetsbare natuurgebieden te groot wordt. Het toepassen van zoning binnen gebieden met een specifieke functie, zoals natuurgebieden, kan ertoe bijdragen dat de bezoekers worden verspreid waardoor de meest kwetsbare delen worden ontzien.

Eigenlijk zijn er twee mogelijke invalshoeken voor het gebied waaruit gekozen moet worden:

- Winterswijkse Poort is een natuurgebied waarin gerecreëerd mag worden (hierbij kan worden gedacht aan een natuurpark).
- Winterswijkse Poort is een recreatiegebied waar de natuur beschermd wordt.

Het is zeer wenselijk dat de gebruiker van het gebied ook bijdraagt aan de instandhouding van het gebied. Toeristenbelasting kan bijvoorbeeld worden aangewend om boeren (= plattelandsondernemers) financieel te stimuleren bij het beheren van het gebied.

Het is van belang dat er wat gaat gebeuren:

- men moet openstaan voor verandering;
- ook bij de bestuurders van Winterswijk moeten de knoppen om, en wanneer een bepaalde weg wordt ingeslagen moet deze worden vastgehouden en niet door politieke belangen weer worden losgelaten;
- tussen agrariërs en Natuurmonumenten zou meer samengewerkt moeten worden op basis van gezamenlijk voordeel (ecologisering: afstemmen van natuur en landbouw in de Winterswijkse Poort);
- samenwerking van alle betrokkenen in het gebied;
- in het gebied moet zoning plaatsvinden aan de hand van verschillende functies, zoals industrie, landbouw en natuur.

4. *De huidige samenwerking van de landbouwsector met andere sectoren is zwak. Ervaart u dit ook zo? Hoe zou dit nog verbeterd kunnen worden?*

In de toekomst zal de landbouwsector (= de plattelandsondernemers) samen kunnen werken met natuur en recreatie op het gebied van onder andere het beheren van het gebied, promotie van het gebied enzovoorts.

Deze samenwerking is, zo wordt verwacht, soms moeilijk te realiseren doordat de betrokkenen vaak eigen economische doelstelling(en) nastreven. Omdat deze doelstellingen vaak per individuele ondernemer verschillen is het van belang dat er een gezamenlijk doel/belang (bijvoorbeeld commercieel en/of financieel voordeel) wordt gekozen van waaruit de samenwerking wordt gestart. Wanneer samenwerking leidt tot een duidelijke meerwaarde voor de betrokkenen in het gebied is de kans op succesvolle samenwerking groter.

4.5 Conclusies

Uit de interviews en de discussiebijeenkomsten, zo die in de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk beschreven zijn, zijn de volgende belangrijkste conclusies te trekken.

4.5.1 Conclusies uit de interviews

- Bij zeer *veel* landbouwbedrijven in het gebied is er sprake van *neveninkomsten* van buiten het bedrijf. Ook zijn er relatief maar zeer weinig bedrijven waar het merendeel van het inkomen in de landbouwsector verdiend wordt. Dit was eigenlijk ook vroeger al zo en is zeker niet minder geworden de afgelopen jaren. Veel landbouwbedrijven zijn te klein om een voldoende gezinsinkomen uit de landbouwsector te halen. Om deze neveninkomsten te verdienen heeft men in het algemeen de voorkeur voor een ander beroep (zelf of de echtgenote werkt elders). In bedrijfsverbredende activiteiten ziet men doorgaans weinig.
- De bedrijfshoofden met hun hoofdberoep in de *landbouw* zijn voor het merendeel zeer zeker van plan hierin ook in de *toekomst* mee door te gaan. Dit soms in combinatie met hun huidige nevenactiviteiten. Ze zijn vooral gericht op de melkveehouderij (een enkeling in de varkenshouderij). Men is ervan overtuigd dat men in de nabije toekomst aanzienlijk groter zal moeten zijn dan nu. Men wil als het enigszins kan melkquotum en grond aankopen. Een probleem hierbij is de hoge grondprijs en dat veel van de vrijkomende grond in het recente verleden aangekocht is voor natuurontwikkelingen.
- Door de agrariërs in het gebied wordt er weinig tot niets gezien in *recreatienevenactiviteiten* op het bedrijf. Voor agrarisch natuurbeheer, het sluiten van beheersovereenkomsten en het doen van werkzaamheden ten behoeve van *natuur- en landschap* ziet men wat meer mogelijkheden. Dit mits er een redelijke vergoeding voor de werkzaamheden of opbrengstderving tegenover staat. In het studiegebied doen vijf bedrijfshoofden aan natuur- en landschapsbeheer. Ook werken sommigen voor het PAN (Particulier Agrarisch Natuurbeheer). Door sommige doorgaande melkveehouders wordt evenwel gezegd dat natuurbeheer toch meer iets is voor afbouwende bedrijfshoofden.
- Over *biologische landbouw* wordt in het gebied wel nagedacht. Men is evenwel er niet van overtuigd dat een hogere melkprijs het lagere productievermogen van de grond voldoende kan compenseren, zodanig dat het eindresultaat positief uitpakt. De relatief arme grond (arm aan mineralen) in het gebied speelt hierbij ook een rol.

Mogelijk zou het sterk neerzetten van een *biologisch streekwaliteitskeurmerk* van bijvoorbeeld een zuivelproduct (bijvoorbeeld kaas) met afzet in Duitsland stimulerend kunnen werken in de streek. Als voorwaarde wordt wel gesteld dat dit gedragen wordt door grote organisaties, die aan marketing kunnen doen (in Winterswijk staat bijvoorbeeld een kaasfabriek van Friesland Dairy Foods; tot voor kort: Coberco). Ook Natuurmonumenten is als trekker genoemd (merknaam is er al).
- In het algemeen vinden de agrarisch bedrijfshoofden de *productieomstandigheden* goed: men is doorgaans tevreden over de verkavelings situatie en waterbeheersing. De pas afgesloten ruilverkaveling Winterswijk-West speelt hierbij ook een rol. Ook er-

vaart men doorgaans weinig beperkingen op het gebied van milieu- en ruimtelijke ordening ter aanleiding van zijn bedrijfsvoering.

- In de nabije toekomst komen waarschijnlijk vele *agrarische bedrijfsgebouwen vrij*. De overblijvende agrariërs zagen deze bedrijfsgebouwen het liefst verdwijnen (door middel van slopen) om verpaupering tegen te gaan. Ombouwen tot burgerwoningen zag men doorgaans niet zitten in verband met mogelijke uitbreidingsbelemmeringen voor het eigen bedrijf.
- Met het nabijgelegen *Duitsland* hebben de agrarische bedrijfshoofden niet zo veel relaties. Mest- en melkquotum mogen niet over en weer verhandeld worden (Dit ondanks een gebrek aan mineralen aan de andere kant van de grens). Ook ruwvoer gaat niet de grens over. Een enkeling heeft een varkensstal in Duitsland. Grond aanhouden in Duitsland (tot 25 km) kan aantrekkelijk zijn voor de Minas-Boekhouding. De met de agrarische sector verwante bedrijvigheid (agribusiness) heeft meer relaties: er wordt onder andere krachtvoer geleverd en vlees afgezet. Ook wordt er vee verzorgd (klauwverzorging) en heeft de veearts Duitse klanten.
- Vanuit de *recreatiesector* wordt aangegeven dat er in het algemeen geen grote wrijvingen over en weer zijn met de landbouw (incidenteel soms: stank van mest, last van tractoren, zwerfvuil op het land, loslopende honden). Meer samenwerking tussen de landbouw en de recreatiesector zou kunnen op de volgende aspecten: verbreding van het toeristische pakket door middel van meer verhuur van huisjes bij de boerderij, logies en ontbijt, meer huifkartochten, wandel- en fietspaden over boerenland, bedrijfsrondleidingen.

Meer samenwerking tussen de natuur- en recreatiesector zou kunnen door meer toeristische voet- en fietspaden aan te leggen door natuurgebieden en op vaste tijden meer rondleidingen door natuurgebieden te verzorgen. Als nadeel van het natter geworden veengebied worden de toenemende aantallen muggen genoemd.

Verder wil de recreatiesector een betere ontsluiting (betonbanen in plaats van onverharde wegen, makkelijker afslag maken op Groenlose weg), meer ANWB-paddestoelen en andere richtingaanwijzers en enkele picknickplaatsen erbij.

- *Natuurmonumenten* beheert een grote oppervlakte veengebied (Meddose en Korenburgerveen) met omliggende bufferzones in het studiegebied (totaal circa 500 ha). Tevens heeft ze het landgoed het Mentink (128 ha) in bezit. Sommige gronden zijn verpacht aan agrariërs of worden onder restricties (geen bestrijdingsmiddelen, biologisch en maximaal gemiddeld 15 ton mest per ha) verhuurt. Voor de meeste (buffer) veengronden wordt gestreefd naar een steeds verdere verschraling. Als zodanig zal de veedichtheid over circa 10 jaar circa 1 gve per hectare bedragen. Er wordt waar mogelijk zoveel mogelijk samen gewerkt met de landbouwsector (aanleggen wandelpaden in veengebied, verkopen gras, extensieve beweiding). Natuurmonumenten ziet bedreigingen voor de natuur door een eventueel industriegebied aan de westkant van Winterswijk, woningbouw op voormalige essen, de druk om meer onverharde wegen te gaan verharderen, mogelijk grootschalige recreatieontwikkelingen en permanente bewoning van recreatiewoningen.
- De *Stichting Marke Vragenderveen* beheert 50 ha Vragenderveen en 25 ha bufferzone er rondom. Deze 75 ha is in eigendom van 40 personen (meest agrariërs). In de Stichting zijn 29 personen actief betrokken. De Stichting streeft naar een grote be-

trokkenheid van de leden. Het streven is om het gebied terug te brengen in een landbouwkundige exploitatie van rond 1930: dat wil zeggen kleinschalig, extensief en met veel houtwallen. Beweiding (extensief) en maaien wordt alleen door agrariërs gedaan.

- Door de *gemeente Winterswijk* wordt aangegeven dat agrarische bedrijfsuitbreidingen in de buurt van het Meddose en Korenburgerveen aan een aanlegplicht onderworpen zijn (in het kader van het Ammoniakreductieplan). In het gebied tussen de Groenlose weg en de oude spoorlijn mag, mits noodzakelijk, zich ook incidenteel een agrarisch bedrijf vestigen. Minicampings bij boerderijen moeten landschappelijk ingepast zijn. Het aantal staanplaatsen is maximaal 10, met in het hoogseizoen 5 meer. Verder moeten er voldoende sanitaire voorzieningen zijn. Als een agrariër logies wil gaan verstrekken, mag men hiervoor eventueel verbouwen. Vrijkomende agrarische gebouwen mogen onder een aantal voorwaarden hergebruikt worden voor andere functies. Er zijn vanuit de gemeente geen beperkingen voor het aanleggen van voet- en fietspaden over boerenland. Ook banken en picknickplaatsen mogen geplaatst worden. In het Rommelgebergte mogen volgens het bestemmingsplan 250 recreatiewoningen staan. Na de bouw van de huidige 46 recreatiewoningen is er nog ruimte voor 70 recreatiewoningen. De onverharde wegen in het gebied zijn meestal van de gemeente: het beleid is erop gericht deze wegen onverhard te laten. De gemeente wil zich positief opstellen om bepaalde projecten die door de landbouwsector worden opgezet te ondersteunen. Dit om de natuur en het landschap zoals dat er nu is te behouden en te versterken. In het studiegebied zijn momenteel geen directe grondclaims.

4.5.2 Conclusies uit de discussiebijeenkomsten

Naast zaken die hiervoor (bij de uitwerking van de interviews) al vermeld zijn, zijn er in de discussiebijeenkomsten een aantal concluderende opmerkingen gemaakt die ertoe kunnen bijdragen dat er initiatieven in het studiegebied op gang komen die ervoor kunnen zorgen dat er een goed ontwikkelingsperspectief kan ontstaan. De belangrijkste opmerkingen uit de discussiebijeenkomsten zijn:

- Het *imago* van de landbouwsector moet beter: er is vanuit de maatschappij te weinig waardering voor de landbouwsector als voedselproducent en beheerder van de open ruimte, natuur- en landschap.
- De landbouwbedrijfsontwikkeling in het studiegebied zit *meer op slot* dan elders. Dit door de reconstructiewet en de vele grondaankopen voor natuurontwikkeling.
- De landbouw in het gebied is echt gespecialiseerd op veehouderij (vooral melkveehouderij en in mindere mate vleesvee en varkenshouderij; akkerbouw en tuinbouw komt slechts beperkt voor). Voor andere takken (bijvoorbeeld *specifieke tuinbouwteelten en het houden van andere dieren*) zijn soms best wel mogelijkheden, maar dit vraagt nogal kennis die vrijwel niet in het gebied aanwezig is. Hiervoor is bij de ondernemer een pioniersmentaliteit nodig.
- Als mogelijkheid om meer inkomen voor agrariërs in het studiegebied te verwerven, kunnen agrariërs mogelijk *meer* ingezet worden voor *natuurbeheer*; dit ook in terreinen die nu beheerd worden door Natuurmonumenten.

- De agrariërs in het studiegebied voelen op zich weinig voor *recreatieactiviteiten* op het bedrijf. Men denkt doorgaans dat de te maken kosten niet opwegen tegen de opbrengsten en dat er al snel sprake zal zijn van marktverzadiging. Voor een enkeling zullen er mogelijkheden zijn (minicamping, logies, verhuur huisje, caravanstalling, verhuur paardenstallen, huifkartochten, openstelling bedrijf).
- Voor het opzetten van een sterk *streekwaliteitskeurmerk* (bijvoorbeeld biologische melk of kaas of een ander verwerkt zuivelproduct, scharrelvarkens of iets dergelijks) met bijvoorbeeld afzet in Duitsland (meer biologische kopende consumenten) wordt door de agrarische sector sceptisch bezien: tegen de te maken meerkosten moeten wel de nodige meeropbrengsten staan. Men is van mening dat dit alleen wat kan worden mits een grote organisatie (Friesland Coberco Dairy Foods, Natuurmonumenten) dit gaat trekken, vermarkten en de pr hiervoor gaat doen. Ook de agribusiness vindt dit.
- De *agribusiness* in de streek werkt nu *meer* dan vroeger *samen*. Ook heeft ze haar activiteiten verbreed. Dit in antwoord op de in economische omvang teruglopende landbouwsector in het gebied. Samenwerking vindt plaats onder andere door gezamenlijk gebruik van machines (loonwerksector), mestafzet en in de mengvoerbranche. Verbreding vindt plaats door onder meer loonwerk buiten de agrarische sector (wegenbouw, plantsoenen, waterschap), meer andere klanten (Rabobank), andere adviseringen (Boekhoudkantoren). Verbeteringen zijn nog te behalen in meer samenwerking bij veetransporten en bij mesttransporten.
- De *andere betrokkenen* bij het studiegebied (niet-agrariërs en agribusiness) zien als mogelijkheden voor het gebied *enkele grote intensieve landbouwbedrijven* met daarnaast een andere groep *landbouwbedrijven* die zich vooral richten op *extensief, ecologisch* en *duurzaam* produceren. Deze laatste bedrijven zijn meer *plattelandsondernemingen*, waarbij deze zich vooral moeten richten op het beheer van natuur- en landschap en op (kleinschalige) recreatieactiviteiten. Dit met behoud van de specifieke cultuur van het gebied. Buiten de al eerder vermelde activiteiten zijn genoemd: outdoor activiteiten, verhuur van bedrijfsgebouwen, educatie, groen bedrijventerrein in overgangszone, parkbeheer. Een voorwaarde vindt men wel dat alle activiteiten ook op de wat langere termijn economisch haalbaar en blijvend moeten zijn. Aan de ene kant betekent dit bijvoorbeeld een goede pr en regelgeving maar ook dat er een goede ontsluiting naar het gebied is.

Tevens is een goede zoneringsgewenst om te voorkomen dat de druk op de kwetsbare gebieden te groot wordt. Voor de individuele ondernemer zal het belangrijk zijn om een goed *product* te vinden om dit duurzaam in de *markt* te zetten. Een goede inschatting van de kosten en de baten in relatie tot de nodige investeringen is hierbij van belang.

Samenwerken tussen agrarische ondernemers, bestuurders, recreatiesector, natuurbeschermingsinstanties en andere instanties en betrokkenen is noodzakelijk om de verschillende zaken van de grond te krijgen.

5. Slotbeschouwing

De algemene ruimtelijke en sociaal-economische situatie voor de gemeente Winterswijk is vrij positief: er is meer werkgelegenheid en er worden minder sociale uitkeringen verstrekt dan elders. Ook de werkgelegenheid- en inkomensontwikkeling in de afgelopen jaren is goed geweest. Daarnaast hebben de inwoners meer bos, natuur, recreatieterrein en open ruimte tot hun beschikking dan elders.

Daar staat tegenover dat de landbouwkundige ontwikkelingen in het studiegebied 'De Winterswijkse Poort' de afgelopen jaren niet gunstig zijn geweest: het aantal bedrijven verminderde sterk, de oppervlakte agrarische cultuurgrond in gebruik bij agrarische bedrijven uit het gebied verminderde, de productiecapaciteit verminderde sterk en er ging melkquotum het gebied uit. De meeste bedrijven zijn te klein om een volwaardig inkomen uit landbouwactiviteiten te verwerven: meestal werkt het bedrijfshoofd (en/of de echtgenote) volledig of deels elders. De behaalde landbouwincomens liggen lager dan elders. De inkomensontwikkeling in de afgelopen jaren is ongunstig geweest (crisis in de varkenshouderij, teruglopende inkomens in de melkveehouderij). De oriëntatie op verschillende land- en tuinbouw takken in het gebied is vrij eenzijdig: men is vooral op de melkveehouderij en in mindere mate op de varkenshouderij gespecialiseerd. Andere takken komen nagenoeg niet voor.

Positief in het gebied is dat de milieuomstandigheden beter zijn dan elders: de intensiteit van het grondgebruik is lager en er zijn minder mestproblemen. In vergelijking met andere gebieden doet men in het studiegebied ook meer aan agrarisch natuurbeheer.

Om aan een voldoende inkomen te komen hebben de meeste bedrijfshoofden in het recente verleden gekozen voor een hoofdberoep elders. Slechts een klein aantal agrarische bedrijven is als hoofdberoeps agrarisch bedrijf aan te duiden: de meeste van deze hoofdberoepsbedrijven zoeken het in schaalvergroting en productie-uitbreiding om een voldoende inkomen te behalen en te behouden.

Uit de in dit onderzoek gehouden interviews en discussiebijeenkomsten met agrariërs komt naar voren dat men sceptisch staat tegenover bedrijfsverbredende activiteiten om het gezinsinkomen te verbeteren. Men heeft een voorkeur voor het werken elders of men wil het landbouwbedrijf uitbreiden als de mogelijkheid zich voordoet (schaalvergroting door middel van koop van melk of grond). Het beheren van natuur- en landschap tegen een gunstige vergoeding was wel een optie voor velen. Uit de interviews en discussiebijeenkomsten onder de niet-agrariërs werden doorgaans meer mogelijkheden geschetst: deze lagen vooral op het meer bieden van recreatieve voorzieningen.

Kijkend naar de resultaten uit dit onderzoek zijn er ontwikkelingsrichtingen en perspectieven voor de bedrijven in het gebied te schetsen. Hierbij zal er doorgaans meer dan tot nu toe gebeurt samengewerkt moeten worden met andere (niet-agrarische) bedrijven en organisaties. Hierbij moet men zich realiseren dat niets zo maar gaat: een goede voorbereiding is noodzakelijk (cursussen, stages, bedrijfsbezoeken, voorlichting, goede ondersteuning). Verder geldt dat dit niet voor iedereen wat is: dit is afhankelijk van de spe-

cifieke bedrijfsomstandigheden, eigen vaardigheden en afzetmogelijkheden. De volgende ontwikkelingsrichtingen zijn mogelijk:

- Slechts enkele bedrijven met melkvee en varkens in het studiegebied zullen op termijn mee kunnen komen met de noodzakelijke schaalvergroting. Andere bedrijven zullen zich op iets anders toe moeten gaan leggen of elders gaan werken.
- Op termijn zou een minder eenzijdig productiepatroon (nu vrijwel alleen melkvee- en varkenshouderij) goed zijn voor de agrarische structuur in het gebied: men wordt minder kwetsbaar en kan mogelijk profiteren van mogelijk landelijk goedlopende veel voorkomende teelten (bijvoorbeeld boomkwekerij, bollen, bepaalde groenten). Bijscholing en ervaring opdoen bij andere bedrijven is beslist noodzakelijk.
- Voor een enkeling zijn er mogelijkheden voor een speciale tak (teelt) of diersoort. Een goede oriëntatie, het regelen van eigen afzet en een pioniersmentaliteit is hierbij noodzakelijk. Het feit dat een in potentie groot afzetgebied (Roergebied in Duitsland) met andere voedingsgewoonten en -uitgaven (onder meer biologisch) nabij is, is hierbij een voordeel.
- De relatief lage milieudruk in het gebied en het aanwezig zijn van een mooi natuurlijk landschap zou mogelijkheden kunnen bieden voor een sterk streekkwaliteitskeurmerk. Het meest voor de hand ligt het om dit met een zuivelproduct te doen (bijvoorbeeld biologische kaas waarbij ook het dierenwelzijn gegarandeerd wordt: in Winterswijk is een kaasfabriek van Friesland Dairy Foods aanwezig: voorheen Coberco). Een voorwaarde om dit te gaan doen is dat er een grote organisatie achterstaat (Friesland Dairy Foods of bijvoorbeeld Natuurmonumenten). Nader onderzoek rond dit punt (afzet, marketing, gewenst aantal deelnemers, grootte gebied) is wenselijk.
- Op de agrarische bedrijven scoort de animo om aan onderhoud en beheer van natuur en landschap te gaan doen relatief hoog. Dit mits tegen een goede financiële vergoeding. Wellicht dat meer dan tot nu toe het geval is agrariërs ingezet kunnen worden voor natuur- en landschapsbeheer. Dit bijvoorbeeld voor Natuurmonumenten of voor andere natuurorganisaties. Ook het inscharen van vee van omliggende agrariërs op natuurterreinen zou mogelijk uitgebreid kunnen worden.
- Te overwegen valt of men ook niet een gezamenlijke lokale particuliere natuurvereniging op kan zetten, waarbij men beter bepaalde gezamenlijke initiatieven die men mogelijk wil gaan ondernemen onder de aandacht van de diverse overheden brengt. Men krijgt dan doorgaans ook wat makkelijker geld voor deze gezamenlijke initiatieven. In sommige andere delen van Nederland (onder meer Alblasserwaard, Waterland) functioneren al dergelijke verenigingen. Dit tot tevredenheid van betrokkenen en overheden. Soms zijn ook verdere recreatieve elementen aan deze verenigingen gekoppeld (wandelpaden, logies op de boerderij, bewegwijzeringen, informatiecentra, en dergelijke).
- Men is in het algemeen in het gebied zeer sceptisch over de recreatie. Eventueel zou het voor sommige bedrijven te overwegen zijn om toch iets meer in de recreatie te gaan doen (bedrijfsverbreding). Dit omdat er in het studiegebied relatief weinig agrarische bedrijven iets doen op recreatiegebied. Elders in Winterswijk en landelijk is dit veel meer het geval. Te denken valt aan bijvoorbeeld verhuur van een vakantiehuisje, minicamping, logies aanbieden, huifkartochten i.s.m. met de twee

recreatieondernemers in het gebied, openstelling bedrijf op een bepaald tijdstip in de week in het vakantie seizoen, en dergelijke.

- Meer samenwerking tussen de recreatiesector, natuurinstanties, agrariërs en andere lokale bedrijven zou ertoe kunnen leiden dat het gehele gebied een zodanige kwaliteitsimpuls krijgt dat er voor een ieder een meer ecologisch en economisch duurzame situatie ontstaat. Hierbij moet wel goed gekeken worden naar de individuele belangen. Hierbij zal een zekere zonerings van natuur, landbouw en recreatieve functies noodzakelijk zijn om de diverse functies beter tot hun recht te laten komen.

Bijlage 1 Toelichting op het begrip Nederlandse grootte-eenheid (nge)

Een Nederlandse grootte-eenheid is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf. De nge is gebaseerd op de saldi per dier en per hectare gewas. Daartoe worden de brutostandaardsaldo (bss) berekend door de opbrengsten met bepaalde specifieke kosten te verminderen. De nge wordt regelmatig herzien. De aanpassing geschiedt zodanig, dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse bedrijf wordt weergegeven. 1 nge is in 1996 gesteld op 1.390 ecu, dat toen overeenkwam met f 3.018,- (1 ecu = 2,17 gulden; de euro bestond toen nog niet).

In het rapport is met de nge-normen van 1996 gewerkt.

Tabel B1.1 Aantal nge per hectare of dier (nge-normen 1996)

Gewassen/dieren	Aantal nge
Grasland	0,91
Snijmaïs	0,92
Melkkoeien	1,32
Jongvee jonger dan 1 jaar	0,23
Jongvee 1-2 jaar	0,33
Zoogkoeien	0,37
Schape/lammeren	0,08
Melkgeiten	0,17
Vleesvarkens	0,05
Fokzeugen	0,29
Opfokvarkens	0,07
Vleeskalveren	0,12
Vleeskuikens (per 100)	0,17
Leghennen (per 100)	0,29